

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

XƏYALƏ AQİL qızı AĞAYEVA
AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ YAZILI NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN
FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

HSM-060103-Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası
(ingilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Fil.f.d. Y.A.Nuriyev

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. YAZILI NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	8
1.1 <i>İngilis dilində yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasının linqvistik əsasları.....</i>	<i>8</i>
1.2 <i>İngilis dilində yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasının psixoloji əsasları.....</i>	<i>21</i>
II FƏSİL. AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ YAZILI NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN TƏLƏB OLUNAN METODİKİ İŞÜSULLARI.....	33
2.1 <i>Xarici dildə yazılı nitqin tədrisinə müxtəlif yanaşmalar.....</i>	<i>33</i>
2.2 <i>Yazı bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən çalışmalar sistemi.....</i>	<i>43</i>
2.3 <i>Yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına dair eksperimental təlimin təşkili və nəticələrin təhlili.....</i>	<i>58</i>
NƏTİCƏ.....	65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68

GİRİŞ

Ünsiyyət vasitəsi hesab edilən dil real gerçəklə bağlı müəyyən fikrin ifadə edilməsinə və ötürülən məlumatın dərk olunaraq qəbul olunmasına xidmət edir. İnsanların öz düşüncələrini, istək və arzularını ünsiyyət prosesinin digər iştirakçılara çatdırmaq ehtiyacından yaranan dil insan fikrinin, təfəkkürünün formalaşmasında mühüm amil kimi çıxış edərək insanların keçirdikləri hisslərinin və duyğuların ifadə vasitəsi, onların mənəvi aləminin, əxlaqının və davranışının formalaşması vasitəsi kimi qəbul edilir.

Dünyanın hazırki inkişaf istiqamətinə diqqət yetirdikdə yaşadığımız dövrü səciyyələndirən elmi-texniki inkişaf əksər fəaliyyət sahələrini əhatə etməklə yanaşı, dünyanın müxtəlif güşələrində yaşayan insanların, xalqların mədəni irsini, adət-ənənələrini təqdim etmək baxımından insanlar arasında təmasların əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsini tələb edir, ünsiyyəti prioritetə çevirir.

İnsanlar bir-biriləri ilə təmas yaratmadan, əlaqə qurmadan qarşılıqlı anlama zəminində birgə fəaliyyətlərini həyata keçirə bilməmələri səbəbindən ünsiyyətə girmək zərurəti yaranır. İnsanın yerinə yetirdiyi istənilən fəaliyyətin ünsiyyətdən kənarında həyata keçirilməsinin mümkün olmaması səbəbindən xarici dilə yiyələnmək ünsiyyət üçün vacib şərt olaraq qalmaqdadır. Müasir informasiya dünyanın qoyduğu tələblərə cavab verən yüksək intellektə malik gənclərin yetişdirilməsində, dünya bilik arenasında dövrün və zamanın çağırışları ilə ayaqlaşmağı bacaran milli kadrların cəmiyyətə təqdim olunmasında xarici dillərin rolu danılmazdır, çünki informasiya texnologiyalarının sıçrayışlı inkişafının səbəb olduğu qloballaşma dövründə insanların xarici dilləri öyrənmək zərurəti sürətlə artır. Bu zərurət ingilis dilinin tədrisi ilə bağlı təlim məzmununun, ünsiyyət üçün müvafiq təlim materialının seçilməsi, “nəyi öyrətmək” və “necə öyrətmək” kimi məsələləri yenidən nəzərdən keçirməyi tələb edir.

Hərtərəfli biliklər sisteminə yiyələnmək zərurəti yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşmasında, davamlı inkişafa zəmin yaradan mütərəqqi təhsil sisteminin qurulmasında vacib bir amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Xalqların müasir dünya sivilizasiyasına asanlıqla qoşulmaq istəyi bütün dünyada bir dilin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ehtimalını günü-gündən artırır. Eyni zamanda ölkəmizin dünya dövlətləri ilə əlaqələrin genişlənməsi ali məktəblərdə təhsil almaq məqsədi ilə həmin ölkələrə üz tutan gənclərin sayı durmadan artır. Bu da öz növbəsində xarici dil kimi ingilis dilində mükəmməl danışmaqla bərabər, həm də bu dilin akademik yazı standartlarına cavab verən, rabitəli nitq xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil olunmuş, məntiqi ardıcılığa əsaslanan, məzmun baxımından bütöv yazı nümunələrini təqdim etmək bacarığını da bir tələb kimi qarşıya qoyur.

Yazı insanın şəxsiyyət kimi formalaşmaq və özünü təsdiq etmək bacarığı kimi onun düşüncə tərzini, fikir yürütmək qabiliyyətini əks etdirən təlim vasitəsidir. Yazmaq bacarığı çox çətinliklə formalaşan bacarıq növüdür. Yazı bacarıqlarının öz-özünə formalaşmasını və yaxud oxumaq və danışmaq kimi digər nitq bacarıqları sayəsində avtomatik olaraq formalaşan bacarıq olduğunu düşünmək yanlış olardı. Yazı qrafik işarələr sistemindən istifadə edərək insanların ünsiyyət qurmasına imkan yaradan mürəkkəb nitq bacarığıdır. Yazılı nitq şifahi nitq mexanizmlərindən istifadə edərək ifadə olunan fikri özünəxas qrafik formaya salır. Yazılı nitq uzun müddət saxlanıla və məlumat mənbəyi kimi istifadə oluna bildiyi üçün öz davamlılığı ilə xarakterizə olunur.

Hal-hazırda xarici dillərin tədrisi prosesində oxumaq, danışmaq, eşidib-anlama kimi dil bacarıqları ilə yanaşı mükəmməl yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə bir tələb kimi yanaşılır, çünki istənilən dildə ünsiyyət prosesinin yazılı və şifahi formaları digər nitq fəaliyyəti növləri ilə birlikdə həyata keçirilməlidir.

Bu baxıman belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dili dərslərində təlimin aşağı kurs tələbələrinin qarşısında qoyduğu əsas vəzifə insanların qarşılıqlı şəkildə bir-birilərini qavramasını və başa düşməsinə özündə ehtiva edən ünsiyyət prosesi təmin etmək üçün şifahi ya yazılı nitq vərdişlərinə yiyələnmək, yəni həm akustik (şifah), həm də qrafik (yazılı) yolla qarşılıqlı surətdə bir-birini başa düşmək bacarıq və vərdişləri qazanmaqdır.

Mövzunun aktuallığı. İnnovativ proseslərin intensiv inkişafı ilə xarakterizə olunan müasir sosial-iqtisadi şəraitdə cəmiyyətdə sosial tələbdən irəli gələn tədrisin qarşısında duran əsas məsələlərin, o cümlədən xarici dillərin tədrisi metodikasında yazı tədrisinə xüsusi yanaşmanı tələb edən aktual problemlərin həllinə diqqət yetirilməsi önəm daşıyır. Xarici dillərin tədrisinə yeni yanaşmanın əsas mahiyyəti dünyanın bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənməsinə yönəlmiş təhsilin elmi-texniki paradigmasından şəxsiyyətin özünüdərkinə və hərtərəfli inkişafını nəzərdə tutan humanist prinsiplərə doğru irəliləməsidir. Bu zaman əsas məqam yalnız dil öyrənməkdən deyil, öyrənilən dili real ünsiyyət situasiyalarında istifadə etmək bacarığından, daha dəqiq desək, dilə praktik baxımdan yiyələnməkdən ibarətdir. Müasir təhsil konsepsiyasında da xarici dilin tədrisində oxuyub-anlamaq, danışmaq yolu ilə fikrini ifadə etmək, eşidib-anlamaq, ədəbi dilin normalarına uyğun şəkildə yazmaq bacarıqlarına yiyələnmək öz əksini tapmışdır. Məhz bu tələb aşağı kurs tələbələrində vacib hesab edilən yazı bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması üçün səmərəli yolların müəyyən edilməsi onun kommunikativ yönümlülüğünün təmin edilməsinə, həmçinin qrammatik elementlərin, leksik mənaların və qrammatik formaların qavranılmasına xidmət etməlidir. Magistr işinin aktuallığı da deyilənlərlə əlaqələndirilir və seçilmiş mövzunun həlli yollarının araşdırılması tədqiqatın istiqamətini müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın obyektı aşağı kurs tələbələrini yazılı nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasının səmərəli yollarının müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın predmeti aşağı kurs tələbələrini yazılı nitq vərdişlərinin formalaşmasının səmərəli yollarının nəzəri və praktik baxımdan araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dil fakültələrinin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələrdə yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən səmərəli üsul və yollarının işlənilib hazırlanması, təcrübəyə yönəldilərək araşdırılması, eləcə də eksperiment zamanı istifadə olunan çalışmalar sisteminin tərtib olunmasıdır.

Yerinə yetiriləsi vəzifələr aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Mövzu ilə bağlı olan elmi ədəbiyyatı araşdırmaq;

2. Yazılı nitq vərdişlərinin linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiqata cəlb etmək;
3. Yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasının psixoloji şərtlərini müəyyənləşdirmək;
4. Yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasının prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
5. Aşağı kurs tələbələrində ingilis dili üzrə yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılması prosesində meydana çıxan çətinlikləri müəyyən etmək;
6. İngilis dilinin tədrisi prosesində yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına xidmət edəcək müvafiq çalışmalar sistemini işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın fərziyyəsi kimi aşağıdakı məsələlər əsas götürülür. Yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında linqvodidaktik və psixoloji faktorlar nəzərə alınarsa, tədris yazılı nitq vərdişlərinin yaradılmasına xidmət edərsə, müəyyən edilmiş çalışmalar toplusu yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına zəmin yarada bilərsə, o zaman aşağı kurs tələbələri ingilis dili üzrə yazılı nitq vərdişlərinə yiyələne bilərlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağı kurs tələbələrində ingilis dilində yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına təsir göstərə bilən amillərin sistemli şəkildə tədqiq və şərh edilməsi ilə şərtlənir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ingilis dili üzrə yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini ehtiva edən nəzəri məsələlər bilavasitə mövzunun müsbət həlli və eləcə də digər nitq fəaliyyəti növlərinin tədrisi üçün əhəmiyyətli hesab olunur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onunla izah oluna bilər ki, tədqiqat işində əsas götürülmüş müddəalar ingilis dilində yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında xüsusi rol oynayır. Təklif olunan çalışmalar sistemi ingilis dilində yazının tədrisi prosesində istifadə oluna bilər.

Araşdırmalar zamanı aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə olunmuşdur:

1. Nəzəri təhlil və tərkib. Problemi ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb etmək məqsədi ilə mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyat, müxtəlif fikir və mülahizələr təhlil edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılaraq müvafiq nəticələr çıxarılmışdır.

2. Pedaqoji müşahidə. Tədqiqatla bağlı ADU-nun aşağı kurslarında ingilis dili üzrə müxtəlif fənlərin tədrisi prosesi müşahidə edilmişdir.
3. Pedaqoji eksperimentin aparılması və bu zaman əldə edilmiş nəticələrin hesablanması məqsədi ilə riyazi və statistik metoddan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim edilir:

1. Yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılması dilöyrənmə strategiyasına xidmət etməlidir.
2. Aşağı kurs tələbələrində ingilis dili üzrə yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılması məqsədi ilə səmərəli metodiki iş üsul və vasitələrindən istifadə etmək məqsədə müvafiq hesab olunur.
3. Aşağı kurs tələbələrində ingilis dili üzrə yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılması başqa nitq fəaliyyəti növləri üzrə vərdişlərin formalaşması ilə bərabər nəzərdən keçirilməlidir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işi ilə bağlı ADU-nun Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasında məruzələr edilmiş, bir məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

YAZILI NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ

ƏSASLARI

1.1 İngilis dilində yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasının lingvistik əsasları

Yazının nitq fəaliyyəti növü kimi meydana gəlməsi bəşər mədəniyyətinin inkişaf dövrünə aid edilir və ilkin olaraq bəsit işarələrin köməyi ilə həyata keçirilmişdir. Yazının inkişafının müxtəlif mərhələlərində bu cür işarələr şəkillər, ideoqramlar, heroqliflər, əlifba işarələrini nümunə göstərmək olar. Yazı növü nitq fəaliyyətinin əsas mexanizmlərini, yəni hərflərdən sözlərin düzəldilməsi, ifadə və yazılı məlumatların tərtib edilməsini ehtiva edir.

Yazı insanların öz fikirlərini bir-birilərinə çatdırmaq üçün istifadə etdikləri gözlə görünən qrafik işarələr sistemidir. Yazı dilin qrafoloji və qrammatik sistemini təzahür etdirmək üçün vizual vasitələrdən istifadə etməkdir [63]. Yazılı nitq özünün kommunikativ təbiətinə görə, ilk növbədə, monoloji nitq hesab edilir. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində internet kimi kütləvi ünsiyyət vasitəsi sayəsində yazılı formada nitq ünsiyyətinin dialoji variantı geniş vüsət alsa da, yazı əsasən monoloji nitq forması kimi qəbul edilir.

Yazılı nitq öz-özlüyündə danışmaq, oxu, eşidib-anlama kimi nitq fəaliyyəti növləri ilə bir sırada olmağına baxmayaraq müəyyən səbəblərə görə xarici dillərin tədrisi prosesində yazının (yazılı nitqin) əhəmiyyətinə bir o qədər də diqqət yetirilmir. Buna sübut kimi deyə bilərik ki, bəzən müəyyən çalışmaların yerinə yetirilməsi və ya müraciət və məktub yazarkən yazıdan istifadə edilməsi onun təlimdə məqsəd deyil, müxtəlif nitq fəaliyyətlərinə yiyələnməkdə bir vasitə kimi qəbul edilməsinin şahidi olur.

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisi metodikasında “yazı”, “yazılı nitq” və “yazılı nitq fəaliyyəti” anlayışları ilə bağlı fərqli yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. Nitq fəaliyyəti növlərinin ünsiyyət prosesində rolundan bəhs edərkən

bəzi alimlər ilk baxışdan sinonim qəbul edilə bilən “yazı” və “yazılı nitq” anlayışları dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyən etməyə nail olsalar da, bu anlayışlar arasında fərqin olduğunu da qəbul edirlər. İnsan biliyinin və təcrübəsinin göstəricisi kimi səsli nitqin əsasında yaranan yazı Vıqodskiy L.S., Qez N.İ., Mirolıyubov A.A., Zimnyaya İ.A., Luriya A.R., Qalskova N.D., Solovova E.N., Elkonin D.B., Fridman L.M., C. Skrivener, Jan Piaje və digər mütəxəssislər tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Adları çəkilən tədqiqatçılar yazıya müxtəlif cür izah versələr də yazının son dərəcə çəxtərəfli və mürəkkəb hadisə olduğunu qeyd edirlər.

Əksər hallarda ali və orta tədris müəssisələrində xarici dildə yazılı nitqin tədrisi ikinci dərəcəli kimi yanaşılır. Müasir tədris vəsaitlərində yazılı nitqin mərhələli şəkildə inkişaf etdirilməsi yollarına geniş yer verilmir. Halbuki, yazılı nitqin tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsi zamanın tələbindən yaranan zərurətdir.

Yazının tədris edilməsində məqsəd dilöyrənənlərdə yazılı işarələrə, yazılı nitqin məzmunu və formasına yiyələnməyi ehtiva edən yazılı nitq səriştəsinin formalaşmasından ibarətdir. Xarici dildə yazılı nitqin tədrisinə qoyulan tələb tələbələrin xarici dilə yiyələnməsi üçün nəzərdə tutulan proqram səviyyəsinə uyğun olaraq xarici mətnlərdən ünsiyyət, idrak və yaradıcılıq vasitəsi kimi praktik olaraq istifadə etmə bacarığının formalaşdırılmasını əhatə etməlidir. Yazılı nitq səriştəsinə yiyələnmək üçün R.P.Milrud aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini zəruri hesab edir:

- tələbələrdə qrafik avtomatizmlərin, yazı üslubuna uyğun fikir formalaşdırmaq məqsədilə nitq və təfəkkür bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması;
- bilik və dünyagörüşünü genişləndirilməsi, yazılı nitq əsərinin məzmununu yaratmaq üçün mədəniyyətə və intellektual hazırlığa yiyələnmək;
- yazılı xarici dil mətninin məzmunu, nitq üslubu və qrafik forması haqqında audentik təsəvvürün formalaşması [23].

Yazılı nitqin kommunikativ yönümlü tədrisindən bəhs edərkən L.V.Kapliç tələbələrə produktiv yazılı nitqin tədrisinin təlimin səmərəliliyinin inkişafına kömək edəcək yazılı kommunikativ səriştənin formalaşmasına yönəlmiş funksional

yanaşma üzərində təşkil olunmasını təklif edir. Yazı vərdişlərinin formalaşması prosesində yalnız yazı məhsuluna - mətnə deyil, yazılı nitq əsərini yaratmaq prosesinə də diqqət yetirməyin vacibliyini vurğulayır [19].

E.N.Solovovanın fikrincə, yazılı nitqin tədrisinin məqsədi savadlı şəxsin öz ana dilində yazma biləcəyi mövzular üzrə xarici dildə yazma bacarığını formalaşdırmaqdır. Müəllifin fikrincə, xarici dildə yazının inkişafını təmin edən əsas cəhət sorğu kağızını doldurmaq, həm şəxsi, həm də rəsmi məktub yazmaq və onlara cavab vermək, tərcümeyi-hal, xülasə, rəy və iş üçün müraciət yazmaq bacarığının formalaşmasıdır [28].

Yazılı nitqin tədrisi məsələləri xarici tədqiqatçıların əsərlərində də geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Onların fikrincə, yazılı nitq tələbələrin cəmiyyətdə əsas bacarıqların mənimsənməsində, həmin cəmiyyətin mədəni irsinin və ənənələrinin təqdim edilməsində və peşə fəaliyyətlərinə hazırlıqları istiqamətində zəruri əhəmiyyətə malikdir.

Tr.Drovak mətnin forma (transcription) və struktur-məzmun tərəfini yazı prosesinin (writting) tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirərək yazını fikirlərin kağız üzərinə köçürülməsi ilə nəticələnən fərqli fəaliyyət kimi təyin edir [40].

Al.Omagio hesab edir ki, yazı prosesi yazının daha mexaniki və formal cəhətindən (writting down) daha mürəkkəb tərkiblərinə qədər (composing) dəyişən davamlı fəaliyyət zənciri kimi qəbul edilməlidir. Müəllif əlavə edir ki, dil səriştəsinə yiyələnən tələbələr fikirlərinin yazılı ifadə edilməsi prosesinə başlamazdan öncə yazı texnikasına bələd olmalıdırlar [52].

Xarici dildə yazının tədrisi ilə bağlı məsələlərin həlli bəzi mövcud problemlərlə əlaqələndirilir. Bu problemlərdən biri bir tərəfdən yazılı nitq formasına yiyələnmə müddətinin yetərli olmaması, digər tərəfdən, bu problemi aradan qaldırmaq üçün tədris proqramında nəzərdə tutulan vaxtın kifayət etməməsi ilə izah edilə bilər. Digər qism problemlər isə aşağıdakılarla əlaqəli olaraq yazının didaktik-metodoloji kimi kifayət qədər tədqiq edilməməsi ilə izah oluna bilər:

- 1) yazını nitq fəaliyyətinin müstəqil növü kimi tədqiqata cəlb etməmək;

- 2) şəxsiyyətin nitq və intellektual inkişafı üçün yazının zəngin imkanlarını lazımi qədər qiymətləndirməmək;
- 3) yazının çoxkomponentli və çoxsəviyyəli bir proses kimi fənlərarası interpretasiyasının mürəkkəbliyi.

Yazını “dilin səsli tərəfini əks etdirən optik vasitə” kimi [7, səh.5] müəyyən edən linqvistika uzun müddət yazının tədrisi metodikasını şifahi nitqdən asılı olmayan müstəqil fəaliyyət növü kimi araşdırılmasına mane olmuşdur. Yazı dilçilər tərəfindən müstəqil deyil, şifahi nitq sistemində ikinci dərəcəli kimi şərh edilir [7].

Dilçilik yazılı nitqin şifahi nitq ilə eyniləşdirilməsi səbəbindən yazının tədrisinin o qədər də vacib olmadığını müəyyən edir. Bu halda qarşıya çıxan problemlər yazılı nitqə yiyələnməyə gətirib çıxaran şifahi nitqin tədrisi və dilin qrafik kodunun mənimsənməsi ilə əlaqələndirilir. Yazının metodika baxımından nəzərdən keçirilməsi yazının o qədər də sadə anlayış olmadığını göstərir. Yazının tədrisi modellərinin işlənilib hazırlanması öz-özlüyündə üç vacib şərtin nəzərə alınmasını ehtiva edir:

- 1) yazıya yiyələnmək üçün dəqiq hədəflərin müəyyən edilməsi;
- 2) tədqiqat zamanı yazı haqqında tam və müfəssəl təsəvvürə malik olmaq;
- 3) yazının işlənilib hazırlanmış didaktik və metodik modellərdən istifadə imkanlarının nəzərə alınması.

L.K.Mazunova yazını müstəqil didaktik və metodik obyekt kimi nəzərdən keçirərək “yazı”nı xarici dilin qrafikası və orfoqrafiyasından istifadə edilməsi texnikası və yazılı nitqi isə yazılı formada fikirləri ifadə etmək bacarığı kimi qəbul edir [22].

Dilçi və psixoloq alimlərin yazı anlayışı ilə bağlı fikirləri əsaslı şəkildə fərqlənir. Məlumdur ki, XIX əsrin dilçiliyi əsasən yazılı nitqin araşdırılması ilə məşğul olaraq onun dil kodu kimi xüsusiyyətini nəzərə alınmasını vacib hesab etmirdi. Boduen de Kurtene nitq fəaliyyətinin iki növünü diqqətə alır - tələffüz-əşitmə və yazı-görmə. Lakin bu zaman o, birincinin (tələffüz-əşitmə) ikincidən (yazı-görmə) tamamilə asılı olmayaraq yarana biləcəyini və bunun əksinin isə mümkün ola bilməməsini əsas gətirərək qeyd edilən növlərin bərabər hüquqlu

olmasını qəbul edərək onları qarşılaşdırmır. Eşidib-anlama, tələffüz, danışmaq bacarıqları yazı prosesindən kənarında baş tuta bildiyi halda, yazı bacarıqları yazı fəaliyyətində yalnız görmə analizatorlarının köməyi ilə və daxili nitqin sayəsində formalaşır [9]. Bununla əlaqədar olaraq, T.Amirova qeyd edir ki, yazı fəaliyyəti zamanı mücərrəd anlayışların məntiqi kombinasiyalarının işləməsi üçün müqayisə olunmaz dərəcədə daha əlverişli şərtlər formalaşır [7].

Şifahi və yazılı nitqin qarşılıqlı təsirinə gəlincə, insan nitqinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində onlar arasında qarşılıqlı təsir müəyyən edilsə də, müasir metodikada lazımı səviyyədə əhəmiyyət verilmir, təlim prosesində nəzərə alınmır. Bu problemə diqqət yetirən F.de Sossür dil üçün maddənin mahiyyətinin heç bir əhəmiyyəti olmadığını, bunun şifahi və yazılı nitqin mövcudluğu ilə sübut olduğunu ... insanın nitqinin mütləq sağlam olması lazım olduğunu israr edirdi [30]. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, üzvü şəkildə bir-birinə bağlı olan şifahi nitqlə yazılı nitq kommunikativ xarakter daşıyır və bu fəaliyyətlər üçün tələb olunan bacarıq və vərdislər bir-birini şərtləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazı formalaşdıqca onun funksiyası daha da mürəkkəbləşir. Yazı metodoloji baxımdan yazılı nitq sistemindən fərdin istifadə etmək bacarığının formalaşması prosesinin sistemli şəkildə təşkilidir və nitq fəaliyyəti prosesində aktuallaşır. Mürəkkəb çoxcəhətli proses kimi yazı yazılı nitq sistemi, nitqin yazılı forması və ya L.Şerbaya görə yazı fəaliyyəti, yazılı dil materialı və nəhayət, yazılı ünsiyyət forması, kommunikasiya kimi nəzərdən keçirilir. Yazı adətən mətnlərin yazılmasının texniki tərəfi, yazılı nitq isə yazı vasitəsi ilə fikir və düşüncələrimizi ifadə etmə prosesi və nəticəsi kimi müəyyən edilir. A.N.Şukinə görə, “yazı nitqi təsbit etməyin texniki tərəfi, hərflərdən söz tərtib etmə üsuludur” [35, səh.299].

E.N.Solovova yazını tələbələrin nitq və dil materialını yaxşı yadda saxlamaq məqsədi ilə onu müəyyən etmək üçün xarici dilin qrafik və orfoqrafik sisteminə yiyələnmək kimi müəyyən edir [27].

Yazı və yazılı nitq anlayışlarını fərqləndirərkən yazının mexanizmini nəzərə alan N.İ.Qez iki mərhələdən ibarət olan bu fəaliyyətin hərflərdən sözlərin düzəlməsi

ilə sözlərdən yazılı informasiyanın alınması ilə xarakterizə olunduğunu qeyd edir. Birinci növ fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün qrafik və orfoqrafik yazı bacarığın, ikinci növ fəaliyyət isə müəyyən bir fikrin qrafik kodlarla ifadə olunması bacarığının olması ilə səciyyələnir. Bu proses zamanı yazılı nitq bacarığı formalaşır, yazının spesifik nitq fəaliyyəti kimi xüsusiyyəti aşkar olur və onun başqa nitq fəaliyyəti növlərindən özünə xas xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilməsi müəyyən olur [12].

N.İ.Qez hər hansı bir şəxsin özünün yazılı nitqini elə şifahi nitqə xas olan əməliyyatlar əsasında ifadə etdiyini əsas gətirərək hər iki növ nitq fəaliyyətinin produktiv olduğunu bildirir.

Yazı və yazılı nitqin şifahi nitqin formalaşdırılmasında oynadığı müsbət rolunu qeyd edən N.Şukin hər iki növ nitq fəaliyyəti arasındakı fərqdən bəhs edərkən dilöyrənənlərin danışıq zamanı nitqin səslənməsinə diqqət yetirdiklərini və bu prosesin avtomatlaşdırılmış xarakter daşdığını, yazılı nitq prosesində isə dilöyrənənlərin fəaliyyətinin spontan xarakter daşmadığını və onların müəyyən vaxt çərçivəsində öz fikirlərini dəqiqləşdirə, dəyişə və ümumiləşdirə bildiklərini qeyd edir.

Yazılı nitq ünsiyyətin əsasını təşkil edən şifahi nitqi əvəz etmir, lakin onu inkar da etməyərək xüsusi formada ifadə vasitəsinə çevirir. Nəticə etibarılı ilə, yazılı nitq şifahi nitq olmadan həyata keçirilə bilməz və şifahi nitq yazılı nitqdən asılı olmayaraq mövcuddur. Lakin bu, heç də yazılı nitqin şifahi nitq üçün baza yarada bilməməsi demək deyildir, əksinə, yaxşı yazı yazmaq bacarığı sayəsində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq mümkündür. Bu onunla izah oluna bilər ki, dilöyrənənin öz fikirlərini yazıda ifadə etmə tərzini müəyyən bir müddət keçdikdən sonra onun nitqinə sirayət edə bilər. Bu səbəbdən yazılı nitq nitq fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qəbul edilməyərək şifahi nitqin elementlərini və məcmusunu özündə ehtiva edən onun mürəkkəb forması kimi nəzərdən keçirilir.

Bu məsələ ilə bağlı E.P.Şubin yazılı nitqin ünsiyyət yaratmaq bacarığının aşağıdakı arqumentlərə söykəndiyini qeyd edir:

- şifahi nitqində müəyyən qüsurları olan şəxs yazılı nitqdən istifadəyə üstünlük verir;

- xarici dildə oxumağı bacaran şəxs bir çox hallarda başqasının nitqini başa düşə bilmir və həmin dildə danışıq bilmir;
- danışıq prosesi yazı yazmaqdan daha sürətlidir. Hər hansı şəxsin danışıq zamanı danışıq aparatının fəaliyyəti, yazı yazarkən isə əl və görmə analizatorlarının fəaliyyəti mühüm rol oynayır [32, səh.181].

N.D.Qalskova yazı fəaliyyətinin xarakteristikasını təhlil edərkən, ona orfoqrafiya, kalliqrafiya və qrafika üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsi və öyrədilən xarici dildə müəyyən informasiyanın qrafik sistem vasitəsilə ötürülməsi bacarığı baxımından yanaşır [11].

R.P.Milrud isə yazı və yazılı nitqin tədrisi üçün əsas amil kimi məzmun (təfəkkür), ifadə tərzini (nitq) və tətbiq etməni (qrafika) xüsusi vurğulayır. Yazının məzmun xətti onun formasını müəyyənləşdirir. Nümunə olaraq, təbriknamələrin, teleqramlarının, qısa xəbərlərin, dəvətnamələrin, şəxsi məktublarnın elektron versiyasının hazırlanması və tərtibi kimi işlərin yerinə yetirilməsi yazının məzmun xəttinin nəzərə alınması onun formasının müəyyənləşdirilməsini ehtiva edir. Yazıda məzmun xəttinin müəyyən edilməsi müəllifin ifadə tərzini və onu tətbiq etmək səriştəsinin olmasından asılıdır [23].

Araşdırdığımız fikir və mülahizələrin təhlili onu söyləməyə əsas verir ki, yazı prosesində uyğun leksikanın və qrammatik strukturların işlənməsi yazılı nitqin həm linqvistik, həm də psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla linqvodidaktik qanunlara söykənərək müəyyən edilməlidir. Tədrisin mərhələləri, yazılı materialların xüsusiyyətləri bu kimi bir çox amillər yazılı nitqin formalaşdırılması zamanı nəzərə alınması vacib hesab edilən cəhətlərdir. Nəzərə alınmalı digər cəhətlərə, həmçinin informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi əsasında şifahi nitq, oxu və yazılı nitq əlaqələrinin mövcudluğu və onların tətbiqi məsələləri aid edilir.

Müasir metodiki ədəbiyyatda hər hansı informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsinin şifahi nitq və ya oxu vasitəsilə həyata keçirildiyi xüsusi qeyd edilir, yazılı nitqdən istifadənin həddən çox məhdud olduğu vurğulanır.

Təəssüflə demək lazımdır ki, bəzi tədris ocaqları xarici dillərin tədrisi prosesində yazını, yəni yazılı nitqi diqqətdən kənar saxlamışdır. Yazıdan əsasən

məktub yazmaq, müəyyən çalışmaların yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edilməsi özü-özlüyündə ona təlimin məqsədi kimi deyil, məhz müxtəlif nitq fəaliyyətlərinə yiyələnməyin vasitəsi kimi yanaşıldığını sübut edir.

Fikirlərin şifahi və yazılı formada ifadəsi onunla fərqlənir ki, ilkin mərhələdə avtomatlaşdırılmış nitq bacarığı tələb olunan şifahi nitqdən fərqli olaraq, nitqin yazılı formada ifadəsi zamanı dilöyrənənlərin müəyyən dəyişikliklər etməyə, fikirlərini tamamlamağa və hətta düşünməyə belə imkanları olmur. Odur ki, yazılı nitqdən şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesində mühüm vasitə kimi istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, yazının oxu fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır və şifahi nitqlə müqayisədə bu bağlılıq, sıx əlaqə digər nitq fəaliyyəti növlərinin inkişaf etdirilməsinə də öz töhfəsinin verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazılı nitq və oxu eyni kommunikativ koda, yəni qrafik ifadə tərzinə əsaslandığına görə səs-hərflər əlaqəsi oxu və yazılı nitq fəaliyyəti üçün vacib hesab edilir. Həm oxu, həm də nitq fəaliyyəti insanın nəyisə izhar etməsinə xidmət edir: fikrin yazılı ifadə forması kodların dəyişdirilməsi prosesinin başlanğıcı sayılırsa, oxu fəaliyyəti növü üçün sonu hesab edilir. Bunlar arasında fərq sadəcə olaraq aparılan əməliyyatın xarakteri ilə təyin edilir. Daha doğrusu, yazılı nitq üçün bu proses kodların dəyişdirilməsi olduğu halda, oxu üçün isə həmin kodların səsləndirilməsi prosesi ehtiva olunur. Yazı və oxu fəaliyyətinin bir-biri ilə sıx əlaqəsinin olması onu deməyə əsas verir ki, yazını oxu bacarıq və vərdişlərinin inkişafına kömək edən vasitələrdən biri kimi qəbul etmək lazımdır.

Odur ki, yazının xarici dillərin öyrənilməsi, eləcə də öyrədilməsi üçün böyük önəm kəsb etdiyini söyləmək mümkündür. Belə ki, yazı, öz növbəsində, xarici dil səslərinin (tələffüz vərdişlərinin) və sözlərinin, sonralar isə qrammatik materialın, oxu və danışmaq bacarığının formalaşmasında müstəsna rola malikdir. Yazının praktik əhəmiyyəti onun dilöyrənənlərdə müxtəlif növ modellərin (cümlə nümunələrinin) mənimsənilməsinə zəmin yaratmaq imkanına malik olması ilə izah oluna bilər.

Cəmiyyətin hazırkı inkişaf səviyyəsində insanların iqtisadiyyat, təhsil, biznes, mədəniyyət və incəsənət sahələri üzrə ünsiyyət yaratmaq tələbatları xeyli artmışdır. Belə bir vəziyyətdə bu və ya digər xarici dildə yazı bacarıqlarına yiyələnmədən

ötüşmək mümkün deyildir. Bu mənada ümumtəhsil məktəblərində xarici dil təliminin mühüm bir istiqamətini yazı vərdişlərinin formalaşdırılması təşkil edir. Buna görə də, təhsilalanlara müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə ünsiyyət qurmaq, həyati tələbatlarla bağlı yazı bacarıqlarını mənimsətmək zəruri hesab olunur. Mürəkkəb bir bacarıq hesab edilən yazı ingilis əlifbasının düzgün yazılışı, səs və hərf birləşmələrinin düzgün qrafikasına yiyələnmə, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin savadlı yazılışı, müxtəlif növ çalışmaların yerinə yetirilməsi kimi vərdişləri formalaşdırmağa xidmət edir.

Yazı vərdişlərinin yaradılması prosesində hərf və hərf birləşmələrinin vizual mənimsənilməsi, həmçinin düzgün yazı və oxu qaydalarının mənimsənilməsi vacib hesab edilir.

Biliklərin möhkəmləndirilməsində və tətbiq edilməsində, həmçinin tələbələrin əqli inkişafında xüsusi rol oynayan yazılı nitq vərdişlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi tədris prosesində nəzərə alınması vacib olan vəzifələrdəndir.

L.Qanderson yazılı nitqin inkişafının bir pilləli mərhələ, iki-üç cümləli mərhələ və geniş əhatəli mətnlərin tərtibi mərhələsindən ibarət üç mərhələsini qeyd edir. Müəllif, eyni zamanda, xarici dili öyrənənin yazılı nitqinin inkişafı ilə ana dilini öyrənənin yazılı nitqinin inkişafı əsasında bir oxşarlıq olduğunu qəbul edir [42].

Metodiki ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə L.Qandersonun öz fikirlərində haqlı olduğu aydın olur. Yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi prosesində aşkar olunan özünəməxsus çətinliklərə səbəb kimi şifahi danışığa nisbətən yazılı nitqin yaranması mexanizmi ilə yanaşı, həmçinin müqayisə olunan dillərin yazı sistemlərində mövcud olan böyük fərqləri də göstərmək mümkündür. Məhz bu fərqlər müxtəlif tipli və üslublu söyləmələrin deyilişində və yazılışında və tələbələrin rəhbərli mətnlərin strukturlarını mənimsəməsində üzləşdikləri çətinliklərin mənbəyi hesab edilə bilər.

C.Harmer tələbələrin yazı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində tələbələrin yazı üslubunun və tələbələrin yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi amillərinin nəzərə alınmasını önə çəkir [43].

C.Harmer “The Practice of English Language Teaching” əsərində yazı bacarıq və vərdişlərinin yaradılması üçün aşağıdakı mərhələləri göstərmişdir:

- layihələndirmə;
- quruluş vermə (informasiyanın düzülüşü);
- yoxlama (kontekstin yoxlanması, əlaqələrin yaradılması);
- mənanın diqqət mərkəzində saxlanması (əldə olunmuş informasiyanın düzgünlüyünə olan münasibətin dəqiqləşdirilməsi);
- ideyaların ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirmə.

Penni Ur “A Course in Language Teaching” kitabında yazı, yazı texnikası və yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi məsələlərindən bəhs edərkən yazının tədris prosesində vasitə (as an means), məqsəd (as an end), həm vasitə, həm də məqsəd (as both means and end) kimi xarakterizə edir və bunların hər birinə aid olan iş növlərini müəyyən edir. Yazı fəaliyyətinin məzmununa, yoxsa formaya xidmət etməsini ön plana çəkən müəllif yazılı nitq prosesində müəyyən yazılı işarələrin istifadəsi üçün həyata keçirilən fəaliyyətin şüurlu dərk etmə və nitqə yiyələnmə müstəvisi üzərində qurulduğunu göstərir. Bu zaman yerinə yetirilən işin başqa bir cəhətinin də nəzərə alınması vacib hesab edilir. Yazan şəxs, yəni tələbədən formal şəkildə də olsa, səliqəli hüsnxətt normalarına əməl etməklə sözləri düzgün yazması, qrammatik və leksik səhvlərdən uzaqlaşması və durğu işarələrindən düzgün istifadə etməsi tələb olunur. Bununla da müəllif tədrisi prosesində yazının məzmunu ilə onun forması arasında tarazlığın olmasının vacibliyini bildirir. Müəllifin qəbul etdiyi “düzgün tarazlığa” (fair balance) yaradılmış situasiya və təqdim olunan ideyalar əsasında nail olmaq mümkündür [62].

Fikrimizcə, yazı prosesi xüsusi mərhələlərdən keçərək analiz və sintez əməliyyatları ilə yanaşı, həmçinin müxtəlif strategiyalara da malik olur. Odur ki, nitq fəaliyyətinin bir sahəsi və növü kimi yazı prosesi tədris olunarkən xüsusi mərhələlərdən keçərək xüsusi strategiyalara malik olan fəaliyyət növü kimi qəbul edilməlidir.

Yuxarıda deyilənlər fikirlərə əlavə olaraq C.Edelski, S.Holsolun fikirlərini qeyd etmək məqsədəuyğun olardı. C.Edelski xarici dili öyrənənlərin mahiyyət etibarını ilə ana dilini öyrənən uşaqların keçdiyi yazılı nitqin inkişaf mərhələlərini keçdiyini

sübut etmişdir. S.Holsol isə öz növbəsində qeyd edir ki, xarici dili öyrənən şagirdlər öz dilini öyrənən uşaqlar kimi eyni yazı strategiyasından istifadə edirlər.

Bildiyimiz kimi, kommunikativ səriştə digər nitq bacarıqları ilə yanaşı yazılı nitq bacarıqlarının da formalaşdırılmasına xidmət edir. Məqsədyönlü və məzmun xarakterli fəaliyyət kimi yazılı nitq kommunikativ məqsəd daşdığı üçün ünsiyyət prosesinə kommunikativ əsasda yiyələnməyin motivasiyasını, arzusunu yazılı formada daha müvəffəqiyyətli tərzdə çatdırılmasını təmin edir. Yazıya tələbələrə fikirləşmək, planlaşdırmaq, müzakirə etmək, yazmaq və şəxsi mətnlərini redaktə etmək imkanını təmin edən proses kimi də yanaşmaq olar.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yazılı nitq dilöyrənənin nitq səriştəsinin bir növ göstəricisi kimi onun əldə etdiyi bacarıq və vərdişlərin yazılı mətn nümunələrində obyektiv şəkildə əks olunmasıdır. Yazı tələbələrin leksik və qrammatik vərdişlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, həmçinin həmin vərdişlərin inkişaf etdirir və nəticə etibarlı ilə həmin bacarıqların tətbiqi sayəsində yazı fəaliyyəti yaradıcı prosesə çevrilmiş olur.

A.Siou yazı prosesini fərdi fəaliyyət hesab edərək bu fəaliyyətin 4 mərhələdən ibarət olmasını əsas amil kimi vurğulayır (planning, drafting, revising and editing) [37].

Təqdim olunan bu mərhələlərin tələbələr tərəfindən yerinə yetirilməsinin vacibliyi qeyd olunur və bu proses tamamlandıqdan sonra müəllimlərin də “responding (sharing), evaluating and post-writing” mərhələlərində iştirak etmələri vacib hesab edilir. Bu mərhələlər yazı bacarıqlarına yiyələnməyin xüsusiyyətləri və strategiyalarının mənimsənilməsini təmin etməklə yanaşı, dilöyrənənlərin düşüncə tərzlərinin fəallaşdırılması prosesini də özündə əks etdirir. Planlaşdırılmış öyrənmə fəaliyyətinin aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilməsi lazımdır:

-planlaşdırma (yazıdan əvvəlki mərhələ). Bu mərhələdə görülən işlər dilöyrənənlərin yazıya, yazmaq fəaliyyətinə həvəsləndirilməsini ehtiva edir.

-qrup halında əqli hücum. Qrup üzvləri konkret mövzu üzrə bir neçə fikir təklif edirlər və təklif olunan fikirlərə münasibət bildirirlər. Bu proses səhv və ya düzgün

cavabların aşkarlanması deyil, tələbələrin onlara tanış olan və ya tanış olmayan mövzular ətrafında müxtəlif fikir və düşüncələrini ifadə etmələri nəzərdə tutulur.

-sözlərin əlaqələndirilməsi (clustering), düzgün söz seçiminin müəyyən edilməsi. Dilöyrənənlər tərəfindən ayrı-ayrı cümlələrin qurulması nəzərdə tutulmur, sadəcə olaraq bütöv bir mətnin tərtibatı üçün açar sözlərin və sözbirləşmələrinin əlaqələrinin müəyyən edilməsi ehtiva edilir.

-tez və sərbəst yazı prosesi. Tələbələr onlara verilmiş qısa vaxt ərzində tez düşünərək, xatırlayaraq və lazımı əməliyyatları düzgün yerinə yetirərək müəyyən mövzuya dair ayrı-ayrı sözləri və frazaları müəyyən edirlər.

- “wh-questions” adlanan “wh” hərfləri ilə başlanan suallar. Tələbələr “*who, why, what, where, when*” sual sözlərinin köməyi ilə xüsusi sual cümlələri qurmaqla konkret mövzunu əhatə etməyə çalışırlar.

-layihələndirmə. Müəyyən material resurslarını əldə etdikdən sonra dilöyrənənlər onlar müəyyən ardıcılıqla öz fikir və düşüncələrini kağız üzərinə və ya kompüter monitoruna yazmaqla yazı prosesini həyata keçirirlər. “*Narrative, expository or argumentative*” yazı janrlarından asılı olaraq dilöyrənənlər müvafiq üslub variantları seçərək yazının mahiyyətini müəyyən edirlər ki, bununla da yazının tam layihələndirilməsi təmin olunmuş olur.

-cavablandırma. Müəllim tələbənin təqdim etdiyi layihələrə yazılı və ya şifahi formada tez və ilkin reaksiya verir. Belə cavablandırma tələbələrin vərəqlərinin bir tərəfində, cümlələr arasında və ya mətnin sonunda qeyd oluna bilər.

-düzəlişlərin aparılması. Yazı prosesinin tamlığını və düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün vacib hesab edilən düzəlişlərin həyata keçirilməsi lazım gəlir. Bu düzəlişlər leksik və ya qrammatik xarakter daşımaqla yanaşı, əsasən yaradıcılığın layihələndirilməsi prosesi ilə bağlı olur. Başqasının layihəsinə cavab vermək və ona lazımı düzəlişlər edərkən aşağıdakı amillərə diqqət yetirilməsi məqbul sayılır:

- yazının müsbət və ya mənfi cəhətləri;
- yazının əsas ideyası;
- yazıda çatışmayan cəhətlər;
- yazıya edilə biləcək əlavələr;

- yazıda kənar qalan məsələlər;
- yazı mövzunu tamlığı.

-yazının çapa hazırlanması. Bu mərhələdə yazı materialı nəzərdən keçirilərək, qrammatik, leksik, orfoqrafik səhvlər aradan qaldırılır, durğu işarələri, cümlə strukturları, misalların və sitatların yerində işlənilməsinə bir daha diqqət yetirilir.

-yoxlama. Yerinə yetirilmiş işin tələb olunan səviyyəyə cavab verməsini yoxlamaq üçün əvvəlcədən yoxlama kriteriyaları müəyyənləşdirilməlidir. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş ballar əsasında tələbələrin yazdıqları yazılı materialların yoxlanılması həyata keçirilə bilər.

-yazı sonrası mərhələ. Bu mərhələni müəllim və tələbələr tərəfindən birgə yerinə yetirilən iş növü hesab etmək olar. Yazılı mətnlərdə əks olunan məsələlər barədə müzakirələr, yazılı mətnlərin hissələrə ayrılması kimi fəaliyyətlərin yerinə yetirildiyi bu mərhələ tələbələrin yaradıcı işlərinin qiymətləndirilməsi üçün münbit əsas hazırlayır. Yazının konkret məqsədə çatmaq üçün yerinə yetirildiyi fəaliyyət növü olması aşılır.

Yazı prosesinin həyata keçirilməsi mərhələsində aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulur:

- yazı prosesinin modelləşdirilməsi. Yazı prosesinin hər mərhələsi müəllim tərəfindən yaxından izlənilməli, müvafiq yazı strategiyalarının seçilməsi üçün kömək göstərilməli, yazı prosesinin məhsuldarlığı təmin edilməlidir.
- yazı prosesinin səmərəli nəticələnməsi üçün yazının mərhələlərinə xas olan xüsusiyyət düzgün dərk edilməli, hər mərhələyə dair zəruri işlər yerinə yetirilməlidir.
- tələbə ehtiyaclarının təmin edilməsi istiqamətində uyğun üsulların tətbiqinə əhəmiyyət verilir. Yazı prosesində müəyyən vəzifələri icra etməklə yanaşı, yazıda əks olunan fikir və mülahizələrə münasibət bildirilməlidir.
- yazı prosesində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, kompüter və digər texniki vasitələrdən istifadəyə üstünlük verilməlidir.

1.2. İngilis dilində yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasının psixoloji əsasları

Yazılı nitqin psixi hadisə kimi insanın nitq fəaliyyətində tədqiq edilməsi linqvodidaktikada və xarici dillərin tədrisi metodikasında mühüm rol oynayır. Bu bölmədə xarici dildə, daha doğrusu, ingilis dilində yazılı nitqin formalaşdırılması prosesinin psixoloji və psixolinqvistik xüsusiyyətləri müzakirə olunur ki, bu da xarici dildə yazının tədrisi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Yazılı nitq “xüsusi simvollar və işarələr sistemidir ki, bunlara yiyələnmək şəxsin mədəni inkişafında kritik, dönüş nöqtəsi deməkdir” [10, səh.155]. Nitqin formalaşmasının psixoloji təhlilini həyata keçirən L.S.Vıqodskinin fikrincə, istənilən nitq söyləminin yaranmasının əsasında daxili nitq və onun mexanizmi dayanır: “Yazılı nitq şifahi nitqdən strukturuna və fəaliyyət tərzinə görə daxili nitqin xarici nitqdən fərqlənməsindən heç də az fərqlənməyən xüsusi nitq funksiyasıdır”. Daxili nitq xarici nitqin interizasiyası, yəni daxililəşməsi nəticəsində meydana çıxır. O, qrammatik cəhətdən formalaşmış xarici nitqlə qrammatik quruluşdan məhrum olan düşüncə arasında mövcuddur. Başqa sözlə, daxili nitq daxili subyektiv mənaların xarici mənalar sisteminə çevrilməsi mexanizmidir. Əgər xarici nitqin inkişafı daxili nitqdən əvvəl baş verirsə, o halda yazılı nitq daxili nitqin mövcudluğunu təxmin etməklə ondan sonra dayanır. Müxtəlif nəzəriyyələrdə və elmi yanaşmalarda daxili nitq səssiz xarici nitq (C.B.Vatson), xarici nitqin hazırlıq tərəfi (K.Qoldşteyn, B.Q.Ananyev), nitq təfəkkür fazaları (L.S.Vıqodskiy, A.R.Luriya), şəxsin özü haqqında xarici nitqi ilə məhdud əqli fəaliyyəti arasında aralıq forma kimi nəzərdən keçirilir.

Daxili nitqin xüsusiyyətləri barədə tədqiqatlar aparan B.Eqger və C.Bale daxili nitqin davamlı olaraq insan təfəkkürünü “izlədiyini” və onun real səslənmə tərəfi olmayan nitq forması olduğunu qeyd edirlər.

L.S.Vıqotskiy daxili nitq anlamına xüsusi əhəmiyyət verərək daxili nitqin psixoloji xüsusiyyətlərini bilmədən fikrin sözlərə olan münasibətini müəyyənləşdirməyin mümkün olmadığını bildirir [10].

E.İ.Passov öz tədqiqatlarında daxili nitq probleminə A.A.Leontyevin “nitqin daxili proqramlaşdırılması” tezisi əsasında yanaşmışdır. A.A.Leontyevin terminologiyasına əsasən daxili nitq, nitq fəaliyyətidir, daxilə keçirilmiş, daxilə proqramlaşdırılmış, xüsusi plan və sxemə malik nitq variantıdır [24].

Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, özü ilə danışması prosesi olduğu üçün daxili nitqdə təfəkkür cərəyan edir, müəyyən məqsəd, niyyət əmələ gəlir, hərəkətlər planlaşdırılır. Əsas xüsusiyyəti odur ki, daxili nitq tələffüz edilməyən səssiz nitqdır. Həm də bu, çox qısa, bəzən də ayrı-ayrı ifadələrdən ibarət olur, həmin ifadə fikrin nüvəsini təşkil edir.

Daxili nitq xarici nitq əsasında əmələ gəlir, xarici nitqin interiorizasiyası, yəni daxilə köçürülməsi ilə bağlıdır. Lakin belə bir çevrilmə və ya keçid bəzən müəyyən çətinliklərlə əlaqədar olur. Daxili nitqdə bu və ya digər bir fikir insanın özünə aid olur, amma onu başqalarına çatdıranda çətinlik yaranır. Deməli, hələ daxili nitqdə insanın özü üçün aydın olan bu və ya digər fikri xarici nitqdə eyni aydınlıqla ifadə etmək hər zaman adama müfəssəl olmur, çünki fikrin insanın özü üçün aydın olan ifadəsi, yəni daxili nitq ilə onun başqası üçün aydın olan ifadəsi, yəni xarici nitq arasında mühüm fərq vardır.

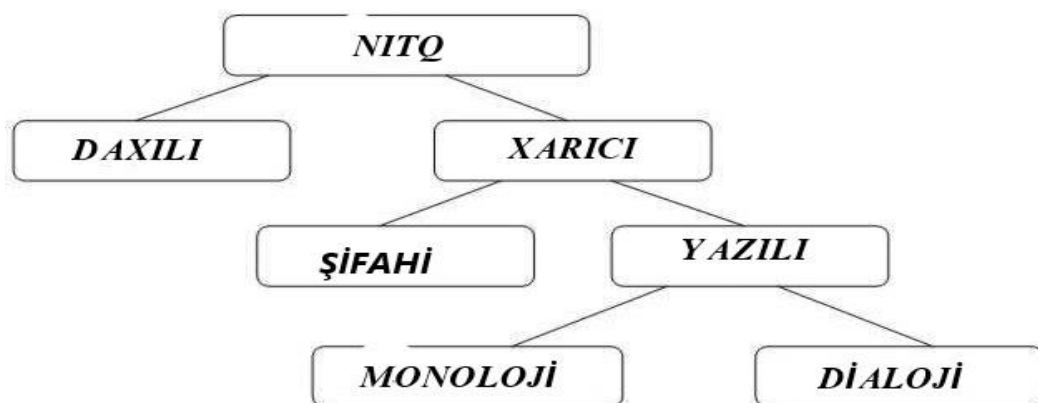
Daxili nitqin ən inkişaf etmiş konsepsiyası düşüncədən sözə və sözdən düşüncəyə keçiddə daxili nitqin mərkəzi rol funksiyasına malik olduğunu irəli sürən psixologiya elminin nəzəri əsaslarının formalaşmasına töhvə vermiş L.S.Vıqodskiy tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Psixologiyanın əsas anlayışlarından hesab edilən ali psixi funksiyalar haqqında ilk dəfə fikir yürüdən L.S.Vıqodskiy daxili nitqə interiorizasiya məhsulu kimi baxırdı; o, ixtiyari davranışın inkişafı ilə əlaqədar ali psixi funksiyalar sisteminin bir hissəsi kimi üç mərhələdə formalaşır: İnterpsixi (böyüklər deyir, uşaq yerinə yetirir), ekstrapsixi (eqosentrik nitq - uşaq öz-özünə ucadan danışır) və intrapsixi. Müəllif ali psixi funksiyaların əvvəlcə intrepsixi (xarici), sonra intrapsixi (daxili) şəkildə təzahür etdiyini göstərirdi.

Daxili nitq xüsusi sintaksis, leksika və semantika ilə xarakterizə olunur. Daxili nitq predikativdir: frazalar mübtədə və ona aid sözlər hesabına qısalır, xəbər və onun qrupu, bir qayda olaraq, dəyişmir. Başqa sözlə, daxili nitq tək-cə öz özü ilə danışmaq

deyil. Tənzimləyici və ya planlaşdırma rolunu yerinə yetirərək, xarici nitqdən fərqli bir quruluşa malikdir. Semantikasında daxili nitq heç vaxt obyektini ifadə etmir, heç vaxt ciddi nominativ xarakter daşımır, yəni “mübtəda”nı ehtiva etmir; konkret olaraq nəyin edilməli olduğunu, fəaliyyətin hansı istiqamətə yönəldilməli olduğunu göstərir və yalnız sonrakı sözlərlərin planını və ya gələcək fəaliyyət planını ifadə edərək predikativ funksiyasını saxlayır.

Daxili nitq zamanı sintaksis və fonetika minimum səviyyəyə enir, məna ön plana çıxır. L.S.Vıqodskinin fikrincə, bu, sözün sayəsində şüurda yaranan bütün psixoloji amillərin məcmusudur. Daxili nitqə aid olan sözlər idiomatiktir, yəni onların mənası ümumi qəbul edilmiş mənələrdən üstündür. Söyləmin qurulması, müəllifin fikrincə, “fikirdən sözə gedən yol” bir sıra daxili planlar vasitəsi ilə həyata keçir: hər hansı fikrin yaranmasına rəvac verən motivdən fikrin özünün yetkinləşməsinə qədər, sonra isə daxili sözlərdə onlardan istifadə edilməsi, daha sonra xarici sözlərin mənası və nəhayət xarici nitq. Fikrin vahid bütöv kimi daşdığı idea məna ardıcılığı şəklində saf-cürük edilir. Əgər insan öz fikrini aydın şəkildə çatdırıb bilmirsə, bu, o deməkdir ki, o, şifahi nitqdə səslənən mənələrin köməyi ilə fikrin axarlılığını təmin edə bilmir. Fikrin təsbit edilməsində iştirak edən dil mənələri konkret situasiya ilə əlaqəli mənələrə çevrilir. Daxili nitqin xarici nitqə çevrilməsi prosesi, onun yenidən qurulması subyektiv düşüncənin dil mənələri ilə qarşılaşdırılmasından keçir. “Fikir və sözün dialoqu” daxili nitqin əsas məzmun planını təşkil edir [25].

Şəkil 1.

Yazılı nitq mürəkkəb zehni əməliyyatları, daxili nitqdən xarici nitqə keçidi tələb edir və bununla da nitqin inkişafında yüksək səviyyəyə qalxmağa imkan verir. L.S.Vıqodskiy vurğulayır ki, yazılı nitqin ən azı minimal səviyyədə inkişafı üçün yüksək səviyyədə mürəcrədləşmə (abstraksiya) tələb olunur. Bu, o deməkdir ki, yazan şəxs sözlərin yaratdığı təsəvvürdən (sözlərlə deyil) istifadə edir, nitq düşünülür (lakin səsləndirilmir) və nitq həmsöhbət olmadan baş verir. Bu zaman nitq motivasiyası nitqə olan ehtiyac kimi yazı fəaliyyətinin önündə dayanır.

Yazılı nitqin mücərrədliyi onun fikri prosesin nəticəsi olması səbəbindən yazılı nitq şifahi nitqi təkrar edə bilmir və onun səviyyəsi ilə uyğunlaşmır. Yazılı nitqə yiyələnmə mərhələsində ən böyük çətinliyin yaranma səbəbi də məhz elə bu hadisənin səssiz keçməsi ilə izah olunur. Təbii olaraq real səslənmə tərəfi olmayan nitq, ancaq təsəvvür edilən və düşüncədə mövcud olan, *“səslənmə simvollarının işarələri olan, yəni ikinci simvollaşma səviyyəsi formalaşan nitqdir”* (İ.Zimnyaya). Yazılı nitq nitqin əvvəllər mürəkkəbləşmiş psixi sistemlərin şifahi nitqə nisbətən yenidən qurulmuş mücərrəd planıdır [17].

Daxili nitqin mexanizmi yazılı nitqin əsasında dayanır və onun xüsusiyyətini, yazılı nitqin qurulması və tədrisi mərhələlərini müəyyən edir. Yazı prosesi nitq fəaliyyətinin mürəkkəb, şüurlu formalarından biridir. Şifahi nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitq şüurlu təlim prosesində ixtiyari olaraq yaranan şüurlu nitq aktıdır. Yazılı nitqin psixoloji xüsusiyyəti təlim prosesi zamanı dəyişir. Yazı texnikasından (ayrı-ayrı hərflərin, sözlərin yazılışı) həqiqi yazılı nitqə, yəni məna yaratmaq və mətn yaratmaq prosesinə keçid baş verir.

Yazılı nitqin ilk mərhələsini sözün səsli tərkibinin təhlili, daha sonra isə digər mərhələlər təşkil edir. A.R.Luriya yazılı nitq məlumatının qurulmasında dörd əsas mərhələni müəyyən edir: motiv, düşüncə, daxili nitq və xarici nitq. Yazılı mətnin başa düşülməsi prosesi xarici nitqin (leksika, qrammatika) daxili nitqə keçidin əks prosesidir və nitq söyləmələri və onun motivasiyasının başa düşülməsidir [21].

Yazılı nitq nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin xüsusi bir yoludur ki, bu prosesdə yazının məhsulu kimi müəyyən edilmiş fikrin formalaşması, ifadə edilməsi və başqa iştirakçılara ötürülməsi təmin edilir. Eyni zamanda yazılı nitq fəaliyyətinin

mexanizmlərini də nəzərə almaq lazımdır. Yazılı nitq fəaliyyəti aşağıdakı nitq mexanizmlərinə əsaslanır:

- 1) anlama mexanizmi (tema və cümlə üzvləri arasında məna əlaqələrinin qurulması kimi);
- 2) sintez mexanizmi (mənanın açılmasına xidmət edən daxili nitq);
- 3) yaddaş mexanizmi.

İ.A.Zimnyaya yazılı nitqin öyrədilməsində daxili nitqin mexanizmlərinin əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd edir ki, daxili nitq xarici nitqin “cızmaqarası” kimi deyil, fikirlərin yaranması və formalaşmasının müstəqil yolu kimi nəzərdən keçirilməlidir [16]. Bu, fikirləri formalaşdırmağın və ifadə etməyin özünəməxsus yoludur. Daxili nitq dil biliklərinin səviyyəsindən və yaradılan mətnin mürəkkəbliyindən asılı olaraq müxtəlif intensivlik dərəcəsinə malikdir.

İ.A.Zimnyaya yazılı nitqin predmetini qavramaq mexanizminin əsasını təşkil edən beş bacarığı müəyyən edir:

- 1) dərkətmə (söyləmin ilkin mənasını müəyyən edilməsi);
- 2) nitq söyləminin struktur və məna vahidini müəyyən edilməsi;
- 3) əsas fikrin yaddaşda saxlanması;
- 4) mətnin predikativ strukturunun planlaşdırılması və verballaşdırılması [17].

Bacarıq biliyin praktik işlərdə canlanmasını tələb edir. Onun çıxış nöqtəsini məlumatların psixi səviyyədə, daha doğrusu, şüurda işlənməsi təşkil edir. Onun yekunu isə praktik işlərin həmin ideal fəaliyyətin nəticələri ilə tənzim edilməsindən ibarətdir. Biliklərin bacarığa çevrilməsi bir sıra vərdişlərə və əməliyyatlara yiyələnməyi tələb edir. Bacarıq subyektə mövcud olan bilik və vərdişlərlə fəaliyyətin məqsədəuyğun şəkildə tənzim edilməsi üçün zəruri olan mürəkkəb psixi və praktik işlər sistemə yiyələnmə kimi başa düşülür. Bu sistemə məqsədlə bağlı biliklərin seçilməsi, məqsəd üçün mühüm olan xüsusiyyətlərin ayrılması, bunun əsasında məsələnin həllinə yönələn dəyişmə sistemimin müəyyənləşdirilməsi, dəyişmələrin həyata keçməsi, nəticələrin qarşıya qoyulmuş məqsədlə müqayisəsi əsasında yoxlanılması və buna müvafiq olaraq təsvir olunan prosesin təmin edilməsi daxildir.

Bacarıq insanın əvvəldən əldə edilən bilik və vərdişlərin köməyi ilə həllini tapan idrakı imkanlarının ictimai xarakteri, hərəkətləri icra etmək üslubudur. Bacarıqlar verilən tapşırıqların köməyi ilə formalaşdırılır və dəyişmiş şəraitdə özünü bürüzə verir.

Bacarıq insana vərdişi situasiyalara uyğunlaşdırmağa, onu dəyişdirməyə, vərdişləri asanlıqla birləşdirməyə və ardıcıl hərəkətlər sistemi yaratmağa imkan verir. Situasiyanın tələb olunmasına baxmayaraq, bacarıqlar həm şüurun nəzarəti altında, həm də nəzarətdən kənarında fəaliyyət göstərə bilər. Nitq prosesində bacarığa fikirləşmə prosesi, ifadə forması seçmək bacarığı daxildir. Dil bacarıqlarının sayəsində danışan şəxs düzgün nitq üslubu seçir, onlar da nitq situasiyasından asılı olaraq dəyişir.

Vərdişlərə gəldikdə isə, onlar şüurlu avtomatlaşmış hərəkətlər kimi meydana gəlir, sonra isə hərəkətlərin avtomatik icrası kimi funksiya göstərməyə başlayır. Nitq fəaliyyəti nitq vərdişləri olmadan mümkün deyil. Dildən istifadə etməklə insan əldə etdiyi nitq vərdişləri əsasında öz nitqini yaradır. Nitqin qavranılması və anlanması zamanı, yeni mətnlə, yeni məzmunla, yeni anlamla qarşılaşır. Yeni oxunulan mətn əvvəldən qavranılmadığından, oxu vərdiş olmadığından özü elə vərdişlər tələb edir ki, onlardan oxu texnikası yaratsın. Həmçinin də şifahi nitq vərdişlərinin yaranması prosesi belə icra olunur.

Şəxsin öz fikirlərini azad ifadə etməsi, məşqlər vasitəsi ilə dəfələrlə təkrardan istifadə etməsi və yaradıcı nitq fəaliyyətinə qoşulması xarici dildə vərdişin aşılmasını təmin edir. Xarici dildə fəal nitq aktına qoşulmaq məqsədilə dilöyrənənlər canlı nitqdən istifadə etməklə öz vərdişlərini avtomatlaşdırmağa bilirlər.

Yazılı nitq çoxplanlı, geniş və hərətərəfli proses olduğu üçün yazı vasitəsilə ötürülən informasiyanın tamlığını təmin etmək üçün yazılı nitq hər şeyi sona qədər çatdırmağı tələb edir. Genişlənmiş daxili nitqdən, maksimum inkişaf etmiş yazılı nitqə keçid üçün nəzərdə tutulmuş informasiya tələbəni mürəkkəb ixtiyari quruluş və anlam əlaqələrinə əməl etməyə məcbur edir. Yazı hər hansı bir dil istifadəçisi üçün yazının yaratdığı çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edən çoxsaylı bacarıqların mənimsənilməsinə ehtiva edən mürəkkəb bir prosesdir [47].

Yazılı nitqin ixtiyariliyi onun ikinci mühüm əlaməti kimi qəbul edilə bilər. Bu əlamət yazılı nitqin şifahi nitqə nisbətən çox böyük şüurluluq xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Yazılı nitqin şifahi nitqdən ən böyük fərqi onun əzəldən şüur tərəfindən məqsədli idarə olunmasıdır.

Yazılı nitqə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, onun motivi şifahi nitqə xas deyil. Məlumdur ki, nitqin motivləşməsi, ona olan tələbat, həmin fəaliyyətin inkişafının əvvəlində durur. Bu tələbat yetişmədikdə, nitqin inkişafında gecikmələr müşahidə olunur. Şifahi nitqin situasiyası hər zaman yeni nitqin (danışığın, dialoqun) motivləşməsini yaradır. Şifahi nitq zamanı nitqin motivləşməsini yaratmaq lazım gəlir, çünki, şifahi nitq bu mənada dinamik situasiya ilə tənzim olunur. Bu nitq növü, motivləşmə – situasiya tipi, şərti situasiya prosesləri üzrə hərəkətdir. Yazılı nitq zamanı biz özümüz situasiyanı yaratmalı oluruq və onu fikirdə təsəvvür edirik. Sözüün səsli forması şifahi nitqdə avtomatik olaraq icra olunur, yazılı nitqdə isə parçalanmalar baş verir. Yazılı nitqdə sözüün səsli tərəfi dərk olunur, ixtiyari olaraq sözlər hissələrə bölünür və müəyyən fikir (niyyət) yazılı işarələrlə bərpa olunaraq sözlərə, cümlələrə çevrilir.

Yazılı nitqin semantik tərəfi, semantik quruluşu ixtiyari iş növü tələb edir və bu əməliyyatlar sözlərin mənaları üzərində qurulur. Yazılı nitqin daxili nitqə münasibəti, şifahi nitqə nisbətən başqa cür qurulur. Əgər xarici nitqin inkişafı daxili nitqi qabaqlayırsa, onda yazılı nitq daxili nitqdən sonra baş verir və onun mövcudluğunu tələb edir. Yazılı nitq daxili nitqin açarıdır. Daxili nitqdən yazılı nitqə keçid tələb edir ki, ixtiyari semantika ilə ixtiyari fonetika arasında bu fəaliyyət zamanı əlaqə yaransın. Fikrin qrammatikası daxili və yazılı nitqdə üst-üstə düşür, daxili nitqin anlam sintaksisi, şifahi və yazılı nitqin anlam sintaksisindən fərqlənir. Yazılı nitqin quruluşunda, anlam vahidində tamamilə başqa qanunlar hökmranlıq edir. Məlum anlamda, demək olar ki, daxili nitqin sintaksisi yazılı nitqin sinaksisinin tamamilə əksinədir. Bu iki qütb arasında şifahi nitqin sintaksisi durur.

Daxili nitq maksimum sürətdə qısaldılmış və stenoqrafik nitqdir. Yazılı nitq maksimum sürətdə genişlənmiş, şifahi nitqə nisbətən formal olaraq bitmiş nitqdir. Daxili nitq sintaksis quruluşuna görə, demək olar ki, tamamilə predikativlik üzərində

qurulub. Şifahi nitqdə isə, sintaksis o vaxt predikativ olur ki, tərəflərə mübtədə və ona aid olan üzvlər məlum olur, daxili nitqdə isə, mübtədə və danışıqın bütün situasiyası fikirləşən şəxsə məlum olur və ancaq xəbərdən ibarətdir. Biz özümüz-özümüzlə heç vaxt nədən söhbət getdiyi barədə xəbər vermirik. Bu, həmişə nəzərdə tutulur və şüurun fonunda baş verir, onun fonunu təşkil edir. Yalnız bu zaman, daxili nitqin predikativliyi meydana çıxır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, yazılı nitq çoxplanlı, geniş və hərətərəfli prosesdir. Deməli, yazı vasitəsilə ötürülən informasiya tamlıq təşkil etməli və yazıda öz əksini tapmalıdır. Yazılı nitqdə hər şeyi sona qədər çatdırmaq tələb olunur. Genişlənmiş daxili nitqdən, maksimum inkişaf etmiş yazılı nitqə keçid üçün nəzərdə tutulmuş informasiya tələbədən mürəkkəb ixtiyari quruluş və anlam əlaqələri tələb edir.

Yazılı nitqin ikinci mühüm əlaməti onun ixtiyariliyi ilə bağlıdır; bu yazılı nitqin şifahi nitqə nisbətən çox böyük şüurluluq əlamətidir. Yazılı nitqin şifahi nitqdən ən böyük fərqi onun əzəldən şüur tərəfindən məqsədli idarə olunmasıdır.

Yazılı nitqin psixoloji xüsusiyyətlərini tam başa düşmək üçün qrammatikanın təliminə diqqətimizi cəlb edək. Qrammatika dilin ən çətin mənimsənilən aspekti və spesifik predmetdir. Onun müxtəlif tədrisi təcrübəsi göstərir ki, bir sıra qrammatik materiallar tam mənimsənilə bilmir və sanki, bu fənn heç bir bacarıq aşılıramır. Lakin qrammatik təlimin psixoloji təhlili göstərir ki, o, yazılı nitq kimi ümumi inkişafında, yəni reseptiv və produktiv nitq vərdişlərinin inkişafında mühüm yer tutur.

Qeyri-ixtiyarilik və dərkedilməzlik qrammatik bacarıqlarda özünü tez-tez göstərir. Əksər dilöyrənənlərin bacarıqları qeyri-şüuru vəziyyətdən avtomatik, ixtiyari, məqsədəuyğun və şüurlu akta çevrilə bilmir. Bizə belə gəlir ki, bu prosesdə ən böyük günah sahibləri, elə müəllimlərin özləridir.

Unutmaq lazım deyil ki, yazılı nitqin inkişafı iki müstəvi üzərində qurulur: şüurlu dərk etmə və nitqə yiyələnmə. Yazılı nitq dedikdə, yazılı işarələrin istifadəsi ilə həyata keçirilən hərəkətlər kompleksi və fəaliyyət nəzərdə tutulur.

Yazılı nitq təfəkkürlə ayrıca deyil, şifahi nitqdən asılı deyil, ancaq şifahi nitq vasitəsilə bağlıdır. Ona görə də, yazılı nitq, nitqin xüsusi növü deyil, onun ikinci, daha mürəkkəb mərhələsi olub, dildən istifadə etmə bacarığıdır. Şifahi və yazılı nitq,

nitqin növləri kimi deyil, onun əsas formalarıdır. Yazılı nitq daha mürəkkəbdir, ona görə ki, özündə şifahi formanı gerçəkləşdirir. Yazılı nitq fəaliyyətinin mənbəyi kommunikativ-idrak prosesinə olan ehtiyacdır. Bu ehtiyac təfəkkürdə predmetə çevrilir (nitq fəaliyyətinin predmeti) və bununla da nitq fəaliyyətinin daxili motivi kimi çıxış edir [16]. Növbəti mərhələ istiqamətləndirici-tədqiqedici mərhələdir ki, burada yazı fəaliyyətinin şəraiti öyrənilir, fəaliyyətin predmeti müəyyən edilir, onun xüsusiyyətləri göstərilir və fəaliyyətin vasitələri təyin edilir [10]. Bu mərhələdə yazılı nitq ünsiyyəti prosesində şəxsin öz fikirlərinin yaradılması və formalaşdırması üçün vasitələrin və metodun seçilməsi həyata keçirilir. Bu, nitq fəaliyyətinin planlaşdırılması və daxili linqvistik təşkili mərhələsidir. Üçüncü mərhələ nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsini və yazılı mətnin tərtibatını ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar xarici yazılı nitq fəaliyyətində təlimin idarə edilməsi prosesinin digər mühüm mərhələsini - nəzarət mərhələsini də vurğulayırlar.

Xarici dillərin tədrisi metodikası ilə bağlı ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, yazılı nitqin üç əsas mərhələsi (təhrikedici-motivasiyaedici, analitik-sinsetik və icraedici) və aşağıdakı səviyyələri müəyyən edilir:

- təhrikedici;
- mənaverici;
- formalaşdırıcı;
- reallaşdırma [15].

Yazılı nitqin yaranması xətti deyil, təkrarlanan olur: yazan şəxs yazılı mətnin yaradılmasının (yazılanları yenidən oxumaq, dəqiqləşdirmək, düzəliş etmək, özünün nitq fəaliyyətini qiymətləndirmək) mərhələləri və səviyyələri arasında keçid edə bilir.

Xarici dildə yazılı nitqin mənimsənməsinə təsir edən xüsusiyyətlərdən biri də interferensiya prosesidir. Yazılı nitq prosesində ana dilinin xarici dilə təsiri dil normalarının pozulmasına səbəb olur və xarici dilin ana dilinin təsirinə məruz qalması interferensiya ilə nəticələnir. Dilçilik və metodoloji ədəbiyyatda interferensiya ikidillilərin nitqində dillərdən hər hansı birinin normadan kənara çıxması (U.Vaynrayx), ikidilli dil daşıyıcılarının nitqində ortaya çıxan dil

normalarından yayınma halları (E.Xaugen), danışan tərəfindən hər dilin element və qaydalarının digər dildə düzgün istifadə edilməməsi (C.F.Hamers, M.N.A.Blank) kimi müəyyən edilir [3].

Ana dilində yazılı nitqin formalaşmış səviyyəsi xarici dildə yazılı nitqə təsir etməyə bilməz. Bu təsir müsbət və mənfi ola bilər. Ana dilində müsbət təsir keçirilmə və ya hərəkət prinsipi deyilən aktla adlandırılır. Lakin bu faktın mənfi tərəfləri də özünü büruzə verə bilər, bu da interferensiya deyilən hadisə kimi qiymətləndirilir. Yazılı nitq şifahi nitqin ardınca gəldiyi üçün bu zaman yazılı nitqdə şifahi nitqin də təsiri duyulur. Xarici dilin öyrənilməsi şifahi və yazılı nitqə paralel aparıldığı üçün ancaq ana dilinin təsirini hiss etmək olur. Yazılı nitqin nitq fəaliyyətin növü kimi fikrin formalaşmasında iştirakı yazılı nitqin daxili nitqlə əlaqəsi ilə bağlıdır, yeni öyrədilmiş sözlərin yazılı nitqə daxil edilməsi və ona nəzarət cümlədə sözlərin yerinə fikir vermək və tapşırıqlar sistemi vasitəsi ilə bu prosesi idarə etmək yazılı nitqin inkişafı üçün əsas hesab edilə bilər.

Deyilənlərə yekun vursaq, qeyd edərik ki, yazılı nitqin şifahi nitqə nisbətən yaranmasında tamam başqa, psixi cəhətdən fərqli mexanizmlər iştirak edir. O, məqsədli nitq fəaliyyətinin çətin və mürəkkəb formasıdır.

Yazılı nitqin xüsusiyyətlərinə dair aparılan psixoloji araşdırmalar, bizə imkan verir ki, aşağıdakı nəticəyə gələk:

- 1) yazılı nitq ilə şifahi nitqin bir-birindən fərqləndirilməsi, produktiv vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün metodiki iş üsullarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır;
- 2) produktiv vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesində əsas psixoloji funksiyalar nəzərə alınmalıdır.

Bununla yanaşı müxtəlif növ yazı tapşırıqlarından istifadə etməklə dilöyrənənlərin yazı bacarığının inkişaf etdirilməsində və təkmilləşdirilməsində yazının növlərinin əhəmiyyətindən də danışmaq yerinə düşərdi. Elmi və praktik ədəbiyyata nəzər saldıqda yazının növlərinə dair çoxsaylı təsnifatların irəli sürüldüyünün şahidi oluruq. J.Skriviner yazının tapşırıqlarda qoyulan həddin, yardımın və nəzarətin dərəcəsindən asılı olaraq əsasən beş növünü göstərir:

- 1) köçürmə tapşırıqları;
- 2) iş tapşırıqları;
- 3) istiqamətləndirici yazı;
- 4) müstəqil yazı;
- 5) proses yazı.

Dərsin ayrılmaz hissəsini təşkil edən köçürmə və iş tapşırıqlarının əsas məqsədini əsasən qrammatika və lüğət tərkibini tədris etmək təşkil edir. Bu yazı növü dilöyrənənlərin düzgün yazılış qaydalarını və düzgün cümlə quruluşunu mənimsəmələrinə, yeni lüğət və qrammatik vahidlərinin yadda saxlamaqlarına kömək edir. Yaradıcı fəaliyyət tələb etməyən, əsasən qrammatik məzmunlu tapşırıqların yerinə yetirmək, verilən suallara söz, birləşmə və ya cümlələr şəklində cavab yazmaq məqsədilə yazının digər bir növü olan iş tapşırıqlarından istifadə edilir [57]. Digər 3 qrup tapşırıq isə dilöyrənənlərdə yazı bacarığının formalaşmasını əsas götürür.

İstiqamətləndirici yazı dilöyrənənləri düzgün şəkildə yazı fəaliyyətinə cəlb olunmalarını təmin etmək üçün bir növ yardımçı rolunu oynayır və onların düzgün istiqamətə yönlənməsinə kömək edir. Dil tədrisində dilöyrənənlərin yazı fəaliyyətini asanlaşdırmaq və düzgün yöndə istiqamətləndirmək məqsədilə yazı tapşırıqların icrası zamanı onlara təqdim edilən şəkil və sözlərdən ibarətdir [36].

Müstəqil yazı zamanı dilöyrənənlər müəllim və digər şəxslərin nəzarəti, köməyi olmadan müstəqil şəkildə yazı fəaliyyətinə cəlb olunurlar. Yazı işinin nəticəsi dilöyrənənlərin yazı bacarığının hansı səviyyədə olduğunu müəyyən etməyə kömək edir.

Proses yazı ingilis dilinin tədrisi prosesində yazı bacarağının digər bir bacarıq, danışmaq bacarığı ilə birlikdə ilkin mərhələdə öyrənilməsinə tələb edir. Proses yazı və ya yazı prosesi özündə ilkin yazı mərhələsi, qaralama mərhələsi, redaktə etmə mərhələsi və son olaraq yekun yazı işi mərhələsindən ibarət dörd əsas mərhələni ehtiva edir.

Yazı növündən danışarkən J.Harmer öyrənməyönümlü yazı və yazmayönümlü yazı növlərini fərqləndirmişdir. Öyrənməyönümlü yazı yeni öyrənilən qrammatik və

ya leksik vahidlərin yazıya tətbiq edilməsini nəzərdə tutur ki, bu da yeni qrammatik və lüğət vahidlərinin düzgün şəkildə istifadə edilməsi məqsədi daşıyır.

Yazmayönümlü yazı isə dilöyrənənlərdə yazı bacarığını inkişaf etdirib təkmilləşdirmək məqsədi ilə istifadə edilir. Bu zaman düzgün dil, mətn quruluşu, tərtibat və üslubun istifadəsi nəzərdə tutulur. Yazmayönümlü yazı növünə həmçinin şeir, hekayə və pyes kimi yaradıcı təxəyyül tələb edən yaradıcı yazı növlərini də daxil etmək olar.

J.Harmer tərəfindən irəli sürülən digər bir yazı növü olan kooperativ yazı digər yazı növlərindən fərqli olaraq müəllim və dilöyrənənlər və ya dilöyrənənlərin birləri ilə birgə şəkildə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Bu cür yazıya dilöyrənənlərin qrup halında yazı fəaliyyətinə cəlb olunmalarını misal göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd olunan yazı növlərinin hər birinin özünəməxsus məqsədə və xüsusiyyətlərə malik olduğundan qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq bu yazı növlərinin hər birindən müvafiq qaydada dərs prosesində istifadə edilməsini təmin etmək lazımdır.

II FƏSİL

AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ YAZILI NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN

FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN TƏLƏB OLUNAN METODİKİ

İŞ ÜSULLARI

2.1. Xarici dildə yazılı nitqin tədrisinə müxtəlif yanaşmalar

Xarici dildə yazının öyrədilməsinə yanaşmalar diskurs sahəsində aparılan tədqiqatlar ilə sıx bağlıdır, çünki diskursiv səriştə kommunikativ səriştənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Diskursun mətn formasının nəticəsi və mənanın yaradılmasının koqnitiv prosesi kimi başa düşülməsinin xarici dillərin tədrisi prosesində “məhsul” (product) və “proses” (process) terminləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu düşünmək məntiqi baxımdan qəbul ediləndir. Bu iki bir-birinə zidd olan anlayışlar yazının tədrisinə olan “müasir-ritorik” (məhsulyönümlü) və prosesual yanaşmalar kimi tanınan yanaşmalarda təcəssüm edilmişdir.

Hər iki yanaşma XX əsrin 60-70-ci illərindən inkişaf etməyə başlamışdır. Son onillikdə yazının öyrədilməsi ilə əlaqədar olaraq yazı prosesində sosial kontekstin diskursiv baxımdan əks olunması kimi başa düşülən daha bir “post-proses” termini yaranmışdır (C.Trimbur, D.Atkinson). Yazıya olan bu cür yanaşma əvvəlki yanaşmaların nöqsanlarını sintez etməyə və aradan qaldırmağa yönəlmişdir, lakin bu yanaşma prosesual yanaşmanın davamı hesab edilir. Post-prosesual yanaşma, tərəfdarlarının fikrincə, xarici dildə yazının tədrisində yazının çoxkomponentli fəaliyyət növü kimi dərk edilməsində yeni imkanlar açır.

Yazının tədrisinə müasir-ritorik yanaşma elmi ədəbiyyatda prosesyönümlü yanaşmadan əvvəl rast gəlinir. Xarici dildə yazının öyrədilməsi probleminə dair metodik ədəbiyyatda “proses” termininə tez-tez rast gəlinməsinə və bir çox xarici tədqiqatların predmeti olmasına baxmayaraq, prosesual yanaşma hələ də metodoloji nəzəriyyə hesab edilmir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, yazının öyrədilməsi ilə bağlı “məhsuldar” və “prosesual” yanaşmalar arasında fərq kifayət qədər şərti xarakter daşıyır, çünki praktikada onlar bir-birinin elementlərindən istifadə edirlər.

Birincisi, bu, ingilis dilini tədris edən müəllimlərin prosessual yanaşmanın xüsusiyyətləri ilə olmamaları və nəticə etibarlı ilə ondan istifadə edə bilməmələri ilə izah edilə bilər. İkincisi, ingilis dilində olan tədris-metodiki vəsaitlərin əksəriyyətində həm nümunələr əsasında mətnlərin yazılması, həm də yaradıcılıq işini nəzərdə tutan qarışıq tipli çalışmalar mövcuddur.

Xarici dildə yazının öyrədilməsinə müasir-ritorik yanaşma bir proses kimi yazı sahəsində tədqiqatların başlanğıcı üçün keçid rolunu oynadı. Bu termin 70-ci illərdə yazı vərdişlərinin formalaşması üçün istifadə olunan ənənəvi üsulların təsviri məqsədilə D.Foqarti və R.Yanqom tərəfindən müəyyən edilmişdir. Digər sözlə desək, bu yanaşma yazının tədrisində yazı prosesindən daha çox onun nəticələrinə diqqət yetirir. Yazılı nitqin öyrədilməsi zamanı sintaktik, orfoqrafik, durğu işarələri və üslubla bağlı sözlərə, ayrı-ayrı cümlələrə və abzaslara diqqət yetirilir.

Yazının öyrədilməsinə “müasir-ritorik” yanaşma yarandığı yazının janrı və məqsədi, mətnin qurulması planı və söyləmin həcmi haqqında göstərişləri özündə əks etdirən nəzarətedici çalışmaların yerinə yetirilməsini ehtiva edir [50].

“Müasir-ritorik” yanaşmanın səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, yazı vərdişlərinin formalaşdırılması cümlə səviyyəsindən daha çox abzas və mətn səviyyəsində həyata keçirilir. Bu yanaşma çərçivəsində mətnin girişinə, əsas hissə və nəticəyə, həmçinin təsviretmə, arqumentasiya, müqayisə kimi üslublara çox diqqət yetirilir. Yazının öyrədilməsinin üsulları kimi yazılı nitq nümunələrinin təhlili, yazı planının əsas ideya və məzmununun müəyyən edilməsi göstərilə bilər.

Fikrimizcə, bu yanaşmanın əsas xüsusiyyəti odur ki, o, mətnin təşkilini, semantik strukturunu və onun linqvistik cəhətlərini anlamağa kömək edir. Bu yanaşma əsasında qurulan çalışmalar yazılı nitq vərdişlərinin formalaşmasında özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir, çünki xarici dildə açıq cavabı olan yaradıcı xarakterli çalışmalarını yerinə yetirməzdən əvvəl dilöyrənən bunun necə ediləcəyini başa düşməlidir.

Müasir-ritorik yanaşma müəllimin tam nəzarəti altında yerinə yetirilən çalışmalardan, belə desək, “sərbəst” və ya nəzarətsiz şəraitdə yerinə yetirilən yazıya doğru bir addım, keçid rolunu oynayır. Güman etmək olar ki, bu cür çalışmalar

yazılı nitqə cəlb olunan dilöyrənənin fərdiliyini və tələbatını nəzərə alır, həmçinin yazı işinin mövzusu, strukturu, forma və məzmunu seçimində ona böyük sərbəstlik verir.

“Prosessual” yanaşma yazıya qeyri-xətti yaradıcı proses kimi baxır ki, forma işin kommunikativ məqsədi və məzmunu ilə müəyyən edilir. Kommunikativ fəaliyyət növü kimi yazının əsas məqsədi yazılı nitqin mənasını aydın etmək və onu inkişaf etdirməkdir. Funksional, məqsədyönlü, oxucuya müəyyən təsir etmək imkanına malik yazılı nitq əşyanı adını yazmaq da daxil olmaqla, sualları cavablandırmaq, hissləri və müəyyən situasiyalara münasibəti ifadə etmək və nəticə etibarlı ilə bunları düzgün dil normaları çərçivəsində ifadə etməyi ehtiva edən fəaliyyət hesab etmək mümkündür. Yazı bacarıqlarının formalaşması prosessual xarakter daşdığına görə, dilöyrənənlər informasiya ötürərkən yazılı simvol və mətnlərdən istifadə etməklə yazılı nitqin düzgün şəkildə təşkil edilməsinə, fikrin dəqiq və səlis ifadə edilməsinə önəm verirlər. İnformasiyanın ötürülməsi ehtiyacından yaranan yazılı nitq fəaliyyəti zamanı dilöyrənənlərin başlıca vəzifələri qrammatik və leksikyönlü materialların mənimsənilməsinə nail olmaqdır. Bu prosesin müvəffəqiyyətli olması onun kommunikativ səriştə əsasında həyata keçirilməsindən asılıdır.

Qeyd olunan fikirlər prosessual yanaşmanın iki əsas prinsipində-koqnitiv və fərdi formalaşmışdır. Koqnitiv prinsip yazılı nitqin təşkilində koqnitiv proseslərə, fərdi prinsip isə dilöyrənənə semantik, təşkilati və linqvistik aspektlərdə özünəməxsus yazı üslubuna malik olmasına üstünlük verir. Yazının strukturunun və yazı prosesinin planlaşdırılmasında, eləcə də yazı işlərinin yoxlanması və lazımı düzəlişlərin edilməsində müəllim köməkçi funksiyasını yerinə yetirir. Qısaca olaraq, burada müəllimin rolu məlumatlı olmaq və prosesə cəlb olunmaqdan ibarətdir.

Tələbələrle müəllim arasında daha sıx qarşılıqlı əlaqəyə töhfə verən kiçik qruplarda iş, müxtəlif tapşırıqlar, qiymətləndirmə meyarlarına yenidən baxılması, qaralama variantının yazılması mərhələsi və onun təhlili prosessual yanaşma üçün xarakterik hesab edilir.

Yazılı nitqin öyrədilməsi zamanı ənənəvi üsullara nisbətən prosessual yanaşmaya üstünlük verilməsi, həmçinin dilöyrənənlərin yazı çalışmalarını yerinə yetirərkən məqsədyönlü seçimlər edə bilmək bacarıqlarının formalaşmasına, onlara sosial, mədəni və şəxsi təcrübələrinin inkişaf etdirmələrinə imkan yaradır. Başqa sözlə desək, xarici dilin tədrisində yazılı nitqin tədrisi çalışmaların yerinə yetirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşmır. Burada əsas məqsəd dilöyrənənlər üçün əhəmiyyət kəsb edən kommunikativ nitqin inkişafına yönəlmiş çalışmaları yerinə yetirməkdir. Bu məqsədlə xarici dildə nitq kommunikasiyasından bəhs edərkən nitq bacarıqlarının yaradılmasına kömək edən aşağıdakı kriteriyalara diqqət yetirmək lazımdır:

- 1) nitq kommunikasiyasının əqli qabiliyyətlərin formalaşmasında rolu dil vasitələrindən yaradıcılıqla istifadə edilməsində özünü biruzə verir;
- 2) istənilən nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıq və vərdişlərin yaradılmasında və onlardan istifadə prosesində motivləşmənin rolu nəzərə alınmalıdır;
- 3) məzmunun tam şəkildə ifadə olunması üçün linqvistik resurslardan avtomatlaşmış səviyyədə istifadə edilməsi təmin edilməlidir;
- 4) fərdin nitq vərdişlərinə əsaslanan məqsədyönlü, asan və əhatəli yerinə yetirilə bilən fəaliyyət prosesi yaradılmalıdır [13, səh.111].

Yazılı nitqin tədrisi prosesinin kommunikativyönümlülüyünün əhəmiyyətindən danışan L.V.Kapliç tələbələrə produktiv yazılı nitqin öyrədilməsinin yazılı kommunikativ səriştənin formalaşmasına yönəlmiş funksional yanaşmaya əsaslanmasını təklif edir ki, bu da onun fikrincə, yazının tədrisinin səmərəliliyinin artmasına kömək edəcəkdir. Yazılı nitq bacarıqlarının formalaşması prosesində o, yalnız yazı məhsulu olan mətnə deyil, həm də yazılı nitq əsərinin yaradılması prosesinə diqqət yetirməyi təklif edir [19].

T.A.Kazaritskaya xarici dildə yazılı nitqin öyrədilməsinin məqsədini dilöyrənənlərdə “keyfiyyətli mətn” yaratmaq bacarığını formalaşdırmaqda görür ki, bunun da əsas xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyən edilmiş mətn, həm ayrı-ayrı hissələrin, həm də bütün mətnin məzmun dolğunluğu təşkil edir. Bu xüsusiyyətlərə həmçinin materialın məntiqi uyğunluğu, əsas fikirlərin müəyyən edilməsi,

situasiyaya uyğun olaraq materialın seçilməsi və təşkili, dil vasitələrinin mətnin kommunikativ məqsədinə uyğun istifadəsi də aiddir [18].

E.N.Solovova yazılı nitqin tədrisinin məqsədi dilöyrənənin öz ana dilində yaza biləcəyi eyni mövzularda xarici dildə də yazmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. Onun fikrincə, xarici dildə yazmağı öyrənməyin əsas məqsədi anket doldurmaq, məktub (həm şəxsi, həm də rəsmi) rəy, hesabat, esse yazmaq və ona cavab vermək, tərcümeyi-hal, iş və ya qeydiyyat üçün ərizə yazmaq bacarığını formalaşdırmaqdır [28].

İ.Q.Ulyanova hesab edir ki, dilöyrənənlərin reproduktiv və produktiv xarakterli yazılı nitqi kompleks hazırlıq çalışmalarının daxil olduğu çalışmalar sistemi və xüsusi yazı işi növlərini yerinə yetirmək bacarığını formalaşdıran nitq çalışmalarının sayəsində keyfiyyətcə yaxşılaşacaqdır [29].

Yazılı nitqin tədrisi məsələləri xarici tədqiqatçıların əsərlərində geniş işıqlandırılır, çünki yazılı nitq tələbələrin sivil cəmiyyətdə yaşaması üçün zəruri olan ilkin vərdişlərə yiyələnmələri, bu cəmiyyətin mədəniyyət və adət-ənənələrinin mənimsənilməsi, peşəkar fəaliyyətə hazırlanması və gələcək karyera yüksəlişi sahəsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Tr.Dvorak mətnin (composition) forma (transcription) və struktur-məzmun tərəfi üzərində işi daha ümumi yazı prosesinin (writting) bir hissəsi kimi nəzərdən keçirir ki, bunu da müəllif düşüncənin kağız üzərində köçürülməsinə səbəb olan müxtəlif hərəkətlər kimi müəyyən edir [40].

Al.Omaggio iddia edir ki, yazı prosesi (writting) yazının daha mexaniki və formal aspektlərindən (writting down) daha mürəkkəb tərkibinə (composition) qədər uzanan davamlı fəaliyyət zənciri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Müəllif vurğulayır ki, dil səriştəsinə yiyələnən tələbələr yazılı ifadə prosesinə başlamazdan əvvəl, ilk növbədə, yazı texnikası ilə tanış olmalıdırlar [52].

V.Rivers bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəlmiş hərəkətləri (skill-getting activities) və formalaşmış bacarıqların praktikada tətbiqinə töhfə verən hərəkətləri (skill-using activities) müəyyən edir [56].

Bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəlmiş yazı çalışmaları müəllif tərəfindən iki kateqoriyaya bölünür: orfoqrafiya, durğu işarələri, qrammatik uzlaşma və digər cəhətləri nəzərə almaqla əvvəl öyrənilmiş materialın yazılı şəkildə bərpasına yönəlmiş çalışmalar və xarici dilin dil sistemi haqqında əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş nəzarətedici qrammatik çalışmalar.

Formalaşmış bacarıq və vərdişlərin praktiki tətbiqini təmin edən çalışmalar tələbələri linqvistik manipulyasiyalar çərçivəsindən kənara çıxarmaq, çeviklik və dilə yaradıcı yanaşmanı inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu çalışmalar aşağıdakı növlərə bölünür:

- transformasiyaedici çalışmalar (sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrə çevrilməsi, cümlələrin genişləndirilməsi və s.);
- ekspressiv (sərbəst esselər, məktublar və s.).

V.Rivers müəllimlər üçün ən çətin məsələlərdən biri bir çalışma növündən digərinə effektiv şəkildə keçmək olduğunu qeyd edir. Müəllif bu problem həlli yolu kimi dilöyrənənlərdə maraq kəsb etməyən cansıxıcı, formal çalışmaların sayını minimuma endirməyi, real həyat situasiyalarına uyğun kontekstual çalışmalardan geniş istifadə etməyi təklif edir.

Zənnimizcə, tədris prosesində təqdim olunan müddələrdən bəhrələnmək yazı bacarıq və vərdişlərinin yaradılması, eləcə də inkişaf etdirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Göstərilən kriteriyalar hər bir konkret hərəkətin və ya fəaliyyətin mərhələlər üzrə bölünməsinə və bu hərəkətlərin vərdişlər səviyyəsinə qədər yüksəlməsində onların təkrar olunmasını vacib hesab edir. Həyata keçirilən məqsədyönlü hərəkətlər məcmusunun nitq fəaliyyəti üzrə vərdişlərin formalaşmasına xidmət etdiyini də vurğulamaq lazımdır.

P.K.Maçuda bu cür fikirləri bir qədər fərqli şəkildə qəbul edərək yanaşmanı təlim modelləri adlandırmışdır. O, yazının tədrisində linqvistik, mədəni və pedaqoji komponentlərin daxil olduğu statik modeldən fərqli olaraq dinamik modelə əməl etməyin daha perspektivli olduğunu bildirir. Statik modeldən fərqli olaraq, dinamik model dilöyrənəni yalnız mədəni, linqvistik və pedaqoji bacarıqlara malik

proqramlaşdırılmış subyekt kimi deyil, müstəqil qərarlar qəbul edən, yazı prosesinin fəal iştirakçısı kimi qəbul edir [50].

“Post-prosessual” adlanan yuxarıda qeyd olunan yanaşma xarici dildə yazının tədrisi metodikasında əsaslı dəyişikliyi əks etdirmir, prosessual yanaşmanın davamı və istiqamət kimi təqdim olunur. Bu termin təkcə koqnitiv və fərdi komponentləri deyil, həm də sosial komponentləri özündə birləşdirən yazılı mətnin diskursiv strukturunun mürəkkəbliyini əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. P.Bizel diskursiv mənanın yaradılmasında sosial və siyasi aspektlərin koqnitiv proseslərdən daha mühüm olduğunu qeyd edir [50]. Bu, yazılı nitqin tədrisində əsas vurğunun nitqin sosialyönümlülük xüsusiyyəti üzərinə düşdüyünü göstərir.

Prosesual və post-prosessual yanaşmaların yazılı nitqin yaradılmasında koqnitiv tərkibin əhəmiyyətinə önəm verməsinə baxmayaraq yazılı nitqin xarici dilin tədrisi prosesində praktik baxımdan həyata keçirilməsi problem olaraq qalmaqdadır. Dilöyrənənlərin yol verdikləri əksər səhvlər diskursiv mənanın yaradılması zamanı baş verir. Ən çox rast gəlinən səhvlərə cümlələr və abzaslar arasında məntiqi əlaqənin olmaması, mətnin əsas ideyasını aydın və eksplisit şəkildə ifadə oluna bilməməsi, əsas fikri ifadə edən cümlələri seçə bilməmək və məhdud söz ehtiyatına malik olması səbəbindən edilən səhvləri aid etmək olar.

G.Hilloks müxtəlif dil səriştələri səviyyəsində yazılı nitqin tədrisi probleminə dörd yanaşmanın olduğunu iddia edir:

- 1) yazılı əsərlərin təhlilini və verilmiş nümunə (imitasiya) üzrə paralel mətnlərin yaradılmasını ehtiva edən representativ yanaşma;
- 2) spontan, sərbəst yazıya həvəsləndirən, gündəlik qeydlərin yazılmasını nəzərdə tutan “təbii proses” metodu;
- 3) hadisənin təsvirində təfərrüatlardan necə istifadə etməyi öyrənmək kimi yazının spesifik aspektlərini təcrübədən keçirməyə əsaslanan “mühit metodu”;
- 4) tələbələrin fərdi şəkildə tədris edildiyi və dərslərin tələbələrin tələblərinə və təlim məqsədlərinə uyğun olaraq qurulduğu “fərdiləşdirmə” metodu [44].

Beləliklə, xarici dildə yazılı nitqin öyrədilməsinə olan bir sıra yanaşmaların olması və onların müəyyən edilməsi üçün yeni terminlərin istifadəsi mövcud məsələ ilə bağlı ümumi mövqenin olmamasından və problemin aktuallığından xəbər verir. Hesab edirik ki, xarici dildə yazılı nitqin tədrisi ənənəvi və prosesual yanaşmaların vəhdətini ehtiva edən bir yanaşmaya əsaslanmalıdır. M.Sels-Mursiyanın fikirləri ilə razılaşaraq deyə bilərik ki, yazının öyrədilməsi xarici dilin tədrisinin tərkib hissəsidir, çünki yazı bacarıqlarının formalaşması uzun və məqsədyönlü prosesdir [39].

Deməli ki, yazı insan təfəkkürünün məhsulu olaraq nitq fəaliyyətinin bir növü kimi mərhələli şəkildə həyata keçirilən bir prosesdir. C.Riçards və V.Renandyanın redaktəsi ilə hazırlanmış “Methodology in Language Teaching (An Antrology of Current Practice)” kitabında qeyd olunduğu kimi mükəmməl yazıya nail olmaq üçün yazı prosesinin aşağıdakı mərhələlərdən keçməsi vacibdir:

- 1) yazıqabağı (pre-writing) mərhələ;
- 2) planlaşdırma (planning) mərhələsi;
- 3) qaralama nüsxənin (draft) hazırlanması mərhələsi;
- 4) yenidən işlənmə (revising) mərhələsi;
- 5) redaktə etmə (edit);
- 6) yekunlaşdırma (terminate) mərhələsi;
- 7) son nüsxə (last draft) mərhələsi [55].

Bununla yanaşı, yazının “**writing-for-learning**” və “**writing-for-writing**” növləri haqqında da danışmağımız yerinə düşərdi. *Writing-for-learning* yazı növündə müəllimin müdaxiləsi və köməyi tələb olunur. Misal olaraq deyə bilərik ki, hər hansı bir qrammatik materialın işlədilməsini nəzərdə tutan cümlələrin tərtibində konkret olaraq nələrə fikir verilməsinin nəzərə alınması düzgün yazı bacarığının inkişafına deyil, “yazaraq öyrənmənin” metodikasına hədəflənir.

Writing-for-writing yazı növündə isə yazı bacarığına yiyələnmək deyil, fikrin ifadə vasitələrinin və çalarlarının müxtəlifliyinin mənimsənilməsinə üstünlük verilir. Bu yazı növünə misal olaraq, hər hansı üslunda çap olunmuş elanın və ya qısa hekayənin yazılışı və ya tərtibatını göstərmək olar.

Yazılı nitqin formalaşmasında nəticə əsaslı (product-based approach), proses əsaslı (process-based approach) və üslub əsaslı (genre-based approach) yanaşmaların rolundan bəhs edən T.Tangpermpoon qeyd edir ki, [61] yazılı nitq zamanı sintaktik formalar və qrammatik anlayışların müəyyən edilməsi və düzgün istifadəsinə əsaslanır. Nəticə əsaslı yanaşma dilöyrənənlərə yazı texnikasından düzgün istifadə etməklə yazı işini aydın və keyfiyyətli yazmağı, lüğət və cümlə strukturundan necə istifadə etməyi, qrammatik strukturlar barədə onlara biliklərini artırmağa kömək edir.

Proses əsaslı yanaşma yazılı nitq prosesi zamanı dilöyrənənlərə öz ideyalarını yaratmağa və yazı mərhələlərinə əməl etməklə yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyə xidmət edir. Proses əsaslı yanaşma özünəməxsus üstün cəhətləri ilə seçilir, belə ki, bu yanaşma zamanı dilöyrənənlər yazılı nitq prosesinin mərhələlərinə düzgün əməl etməyi, kifayət qədər vaxt və “feedback” əsasında öz yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyi və öz səhvləri üzərində işləməyi öyrənirlər.

Üslub əsaslı yanaşma yazılı nitqin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində üslubun başa düşülməsi və düzgün müəyyən edilməsini ehtiva edir. Bu yanaşma yazı üslubunun müəyyən edilməsi və onun kommunikativ məqsədlərinin öyrənilməsini nəzərdə tutur.

Xarici dildə yazılı nitqin tədrisi və yazı bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması kommunikativ və struktur elementlərinin rəbitəli nitqə qarşılıqlı əlaqəsinə və nitq nümunələrinə əsasən həyata keçirilməsi vacibdir. Yazılı nitq fəaliyyətinin təşkili zamanı onun tematikasının, informativliyinin, problem xarakterli olması və ümumiyyətlə, yazının qrammatik cəhətdən təşkilinə və üslubunun nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat göstərir ki, xarici dildə yazılı nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması əsasən üç mərhələdən keçir. İlkin mərhələdə verilən materialın əzbər öyrənilməsi həyata keçirilir. Növbəti mərhələdə verilən materialın öyrənilməsi, təhlili, mətnin leksik və qrammatik çətinliklərinin müəyyənləşdirilməsi baş verir. Sonuncu mərhələdə isə oxunulmuş və öyrənilmiş material əsasında yeni fikirlər yaranır və həmin fikirlərin yazıda əks olunması üçün bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması həyata keçirilir. E.İ.Passov ilkin mərhələdə

yazı bacarığının formalaşdığını, hərf-səs anlayışları üzrə bacarıqların, kalliqrafiya üzrə qabiliyyətlərin aşkar olunduğunu qeyd edir ki, bu bacarıqlar sonradan dilöyrənənlərin oxu və yazı vərdişlərinin yaradılmasına kömək edir. Müəllif orta mərhələdə orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsinə dair işlərin aparılığını və bu prosesin dilöyrənənlərin yazı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldiyini bildirir. Son mərhələdə isə sözlərin, sözbirləşmələrinin və ayrı-ayrı cümlə modellərinin düzgün yazılışı, oxunuşu və başa düşülməsinin həyata keçirildiyini qeyd edir [24].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, nitq fəaliyyəti prosesində ötürülən informasiyanın kodlaşdırılması mürəkkəb proses hesab olunur. Bu zaman, ilk öncə, informasiyanın səslənməsi həyata keçirilir ki, daha sonra səsli kodlar vasitəsilə alınmış informasiya qrafik obrazlara, yəni simvollara köçürülür. Yazı mexanizmləri qrammatik-semantik proqramlaşmaya kömək və yeni məna qrupları yaranır. Yazılı nitq prosesində dilin kodlarından iki mərhələdə istifadə etmək mümkündür: səsli kodlar vasitəsilə təqdim olunmuş informasiyanın yenidən kodlaşdırılması və qrafik kodların köməyi ilə informasiyanın yazılı təqdimatı.

Demək lazımdır ki, yazılı nitqin düzgün formalaşdırılması daxili nitq sayəsində həyata keçir. Bu, o deməkdir ki, informasiyanın yazı şəklində təqdim olunması üçün daxili nitqin rolunu və əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Yazı prosesində yazdığımız informasiyanı özümüzdən asılı olmadan səsləndirməyimiz mürəkkəb proses kimi yazı bacarığının yaradılmasının bir çox mexanizmlərin fəaliyyətini tənzimlədiyini göstərir. Bu səbəbdən yazı fəaliyyətini produktiv nitq fəaliyyəti növü kimi qəbul etməklə bu bacarığın aşılması məqsədilə xüsusi metodik iş sistemi təqdim etmək mümkündür:

- yazı fəaliyyəti prosesində dilöyrənənlərin üzləşdikləri çətinləri didaktik-metodik iş üsullarının düzgün seçilməməsi ilə əlaqələndirmək lazımdır;
- yazı bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması digər nitq fəaliyyəti növləri ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir;
- dilöyrənənlərin intellektual səviyyələrinin inkişafında yazı bacarığının və səriştəsinin əhəmiyyətini nəzərə alınmalıdır;

- fənlərarası inteqrasiyanın yaradılmasında yazı fəaliyyətinin rolunu qiymətləndirilməlidir;

Fikrimizcə, göstərilən xüsusiyyətlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün yazının tədrisində istifadə olunan prinsiplərə əməl olunması zəruridir. Bu prinsiplərə fonetik və morfoloji prinsipləri aid etmək olar. Fonetik prinsip tələffüz normalarına əməl etməklə danışdığımız kimi yazmağı ehtiva edən iş üsulu kimi başa düşülür. Bu zaman sözlər və ya cümlələr tərkibindəki səs-tələffüz münasibətləri müəyyənləşdirilir və yazıya köçürülür.

Morfoloji prinsipin tətbiqi sözün yazılışında morfem-qrafem münasibətləri əsasında qrafik obrazların mənimsənilməsilə həyata keçirilir.

Nəzərdən keçirdiyimiz fikir və münasibətlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, yazılı nitqin tədrisi dilöyrənənlərin yazı bacarıqlarının aşkar edilməsinə, onların dilin fonetik, leksik və qrammatik aspektləri üzrə bacarıqlara yiyələnmələrinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlməlidir. Odur ki, xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün dilöyrənənlərə öyrəndikləri dildə yazılı və şifahi ünsiyyət vərdişlərinin aşılınması tədrisin metodik modelinin əsasını təşkil etməlidir.

2.2. Yazı bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən çalışmalar sistemi

Reproduktiv nitq fəaliyyəti növü kimi qəbul edilən yazılı nitq xarici dillərin tədrisində oxu, eşidib-anlama kimi digər nitq fəaliyyəti növlərinin mənimsənilməsi üçün bir vasitə kimi çıxış etdiyi kimi şifahi nitqin inkişafında da əvəzsiz rola malikdir. Yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirərkən dilöyrənənlərin üzləşdikləri çətinliklər sırasına yazılı nitqin yaranması mexanizmi, müxtəlif üslublu cümlələrin tərtibi, rabitəli mətnlərin yaradılması daxil etməklə yanaşı, dilöyrənmə prosesində yazı vərdişlərinə tələb olunan səviyyədə yiyələnmək və onu təkmilləşdirmək üçün interferensiya kimi dil hadisələrinin təsiri imkanları da danılmazdır. İnterferensiya dil ünsiyyəti nəticəsində bir neçə dil bilən şəxslərin nitqində dillərdən hər hansı

birinin normadan kənara çıxması, dil normalarından yayınma halları və ya bir dilin element və qaydalarının digər dildə düzgün istifadə edilməməsi kimi anlaşıla bilər.

Xüsusi yazı texnikasından istifadə etmək bacarığı tələb edən yazı vərdişinin formalaşdırılması dilöyrənəndən sözləri eşidib yazmaq, cümlələri tamamlamaq, genişləndirmək, dəyişiklik aparmaqla yenidən yazmaq, mətnin məzmununu ifadə etmək üçün esse yazmaq, verilmiş mətn parçasına başlıq qoymaq, mətnə yazılı münasibət bildirmək və digər fəaliyyətləri yerinə yetirməyi tələb edir. Bunun üçün dilöyrənən yazdığı mətnin mövzusu açmağı, mövzunu ümumiləşdirərək məntiqi nəticə çıxarmağı, mövzudan irəli gələn məsələləri həll etməyi, öz fikirlərini anlaşılıq, rəhbərlik şəkildə, ədəbi dilin normalarına və qrammatika, orfoqrafiya və düzgün işarələrindən düzgün olaraq istifadə etməklə səlis ifadə etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə dilöyrənləri müxtəlif növ çalışmaları yerinə yetirməyə sövq etməklə onların savadlı və məhsuldar yazı qabiliyyətini formalaşdırmaq istiqamətində bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməyə töhfə vermiş olarıq.

Nitq fəaliyyətinin formalaşmasına yönəlmiş çalışmalardan istifadə edərkən qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün bir sıra amilləri nəzərə almaq lazımdır:

- nitq çalışmalarının məqsədi-şərti və ya real;
- dilöyrənənin nitq fəaliyyəti;
- dil forma və məzmunu;
- çalışmalar silsiləsində yeri və əhəmiyyəti (çətinliyin artırılması prinsipinə əsasən);
- çalışmanın həllinə ayrılmış müəyyən vaxt;
- çalışmanın yerinə yetirilməsinin nəticəsi;
- istifadə olunan material (verbal və qeyri-verbal);
- çalışmanın yerinə yetirilməsi üsulu (şifahi, yazılı);
- təşkili forması (fərdi, cüt, qrup şəklində).

Yeri gəlmişkən, dil və nitq çalışmalarına da aydınlıq gətirməyimiz yerinə düşərdi. Dil çalışmaları nitq ünsiyyəti şəraitindən kənarda dil hadisələrinin təhlili və öyrədilməsini ehtiva edən çalışma növüdür. Nitq çalışmaları nitq bacarıqlarının

inkişafına yönəlmiş və təbii nitq ünsiyyəti şəraitində öyrənilən dil materialından istifadəni nəzərdə tutan çalışma hesab edilir.

S.F.Şatilov görə, “çalışma təlim prosesində xüsusi olaraq təşkil edilmiş ayrı-ayrı əməliyyatların, bir sıra əməliyyatların və ya nitq xarakterli fəaliyyətin bir və ya bir neçə dəfə yerinə yetirilməsidir” [31].

A.N.Şukin qeyd edir ki, çalışma nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasının ardıcılığını, xüsusiyyətini və çətinliklərini əks etdirən məqsədyönlü, xüsusi təşkil edilmiş və bir-biri ilə əlaqəli hərəkətlərdir [33]. Çalışma aşağıdakıların olması ilə xarakterizə olunur:

- dil və nitq materialı;
- çalışmaları toplusunda müəyyən yerə və funksiyaya malik olması;
- yerinə yetirilməsi üçün müəyyən vaxt;
- çalışma yerinə yetirilərkən nitq fəaliyyəti məhsulu;
- çalışmanın mənbəyi (mətn, şəkil);
- çalışmanın yerinə yetirilməsi üsulu (şifahi, yazılı);
- çalışma üzərində işin təşkili forması (cüt, fərdi, qrup şəklində) [20].

Müxtəlif nitq fəaliyyəti növlərində bacarıq və vərdişlərin formalaşması qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla müəyyən ardıcılıqla və qarşılıqlı əlaqədə təşkil edilən çalışma tiplərinin, növlərinin məcmusuna çalışmaları sistemi deyilir.

Elmi ədəbiyyata nəzər saldıqda çalışmaları ilə bağlı müxtəlif təsnifatların mövcud olduğunun şahidi oluruq və bu təsnifatları əsasən nitq fəaliyyətinə hazırlıq (hazırlıq, dil çalışmaları) və nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə (nitq, kommunikativ çalışmaları) yönəlmiş çalışmaları üzrə bölgü təşkil edir (M.V.Lyaxovitskiy, V.A.Buxbinder, V.L.Skalkin, A.N.Şukin). Hazırlıq çalışmaları dil materialları ilə (fonetik, qrammatik, leksik) ilə işləmək vərdişlərini formalaşdırır. Nitq çalışmaları dil materialından onun kommunikativ situasiyada istifadə olunmasına və kommunikativ vəzifəni yerinə yetirməyə və real ünsiyyətdə iştirak etmək istəyini formalaşdırmağa imkan verir.

İ.V.Raxmanov çalışmaları aşağıdakı kimi təsnif edir:

- 1) məqsədinə görə (dil və nitq, reseptiv və reproduktiv, aspekt və kompleks, təlim və kommunikatıvyönümlü, məşqetdirici və nəzarətedici);
- 2) materialın xarakterinə görə (monoloq, dialoq);
- 3) yerinə yetirilmə üsuluna görə (şifahi və yazılı, birdilli və ikidilli, mexaniki və yaradıcı, sinifdə və evdə yerinə yetirilən, fərdi, cüt, qrup şəklində) [26].

E.İ.Passov dil çalışmalarını, transformasiya, əvəzedicivə nitq çalışmalarını fərqləndirir [24].

S.F.Şatılov isə həqiqi kommunikatıv, şərti kommunikatıv (real ünsiyyətin təqlidi) və qeyri-kommunkatıv (məşqetdirici) çalışmalarını müəyyən edir [31].

Qeyd edilən çalışma növlərini təhlil edərək tədqiqat işimizdə xarici dilin mənimsənməsinə, o cümlədən yazı vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edən motivasiyaedici, koqnitiv, davranış xarakterli və mənanın çıxarılmasını nəzərdə tutan çalışmalardan ibarət çalışmalar toplusunu təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Buraya ümumi (müxtəlif janrlar) və xüsusi (analitik esselərin yazılması üçün nəzərdə tutulmuş) çalışma növləri daxildir.

1) *Yazılı nitq söyləmlərini yaradarkən tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına xidmət edən çalışmalar.* Problemlı situasiya çərçivəsində analitik esse dilöyrənəndən essenin məzmununu müəyyən etməyi tələb edir. Problemlı vəziyyətin həlli koqnitiv bacarıqlardan istifadə əsasında essenin yazılması istiqamətinin müəyyən edilməsi üzərində qurulur. Çalışmalar sadədən (bilmək, başa düşmək, tətbiq etmək) mürəkkəbə (analiz, sintez, qiymətləndirmə) doğru tərtib olunur. Problemlı situasiya çərçivəsində esse janrında mətn yaradarkən tənqidi təfəkkür bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş tapşırıqlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Cədvəl 1.

Koqnitiv bacarıqların səviyyəsi	Analitik essenin məzmunu üzərində işləmək üçün suallar
Bilik	<i>Do you know any facts about the country and its spring water industry? What are the key benefits of drinking spring water?</i>

Anlama	<i>What are the main problems in selling spring water in the given region? Why? Do you see any unsupported, biased, or questionable assumptions in the given statement? What are they?</i>
Tətbiqetmə	<i>Find any sources (articles, radio programs) that explain the nature of the spring water industry, its global and local players. How this information can help you discuss the unsupported, biased, and questionable assumptions in the given statement?</i>
Analiz	<i>Analyze the given statement (problem) and identify key steps to solving it. Identify the main conclusion and its premises in the given statement.</i>
Sintez	<i>Can you explain why an assumption is unsupported, biased, or questionable? Explain how it can be supported by drawing on the examples from the texts that you have read/listened to. Explain your opinion about the given statement and draw on all the evidence and arguments that you have generated.</i>
Qiymətləndirmə	<i>Can you evaluate if your opinion strong enough? Explain why your opinion is evidence-based, unbiased, and grounded in arguments</i>

Bu mərhələdə təlimin əsas məqsədi yazılı nitqi əsas olmaqla nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi zəminində problemlə situasiya çərçivəsində qarşıda duran vəzifəni həll etməkdir. Burada konkret problemlə situasiya zamanı dil və nitq materialı (mətn), yeni informasiya ilə tanışlıq əsas götürülür. Problemlə situasiyanın uğurlu həllini audio və çap edilmiş mətnlər ilə işləyərkən və qrup müzakirələri zamanı dilöyrənənin məntiqinə, təqdim etdiyi faktlara və mühakimələrinə əsaslanan analitik esse sualına cavabı təşkil edir. Tanışlıq oxu üzrə bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edən çalışmalar mətnin məzmununun başa düşülməsinə və mövzu üzrə ümumi məlumatın əldə edilməsinə xidmət edir. Bu cür çalışmalara aşağıdakıları nümunə göstərmək mümkündür:

- *Skim the text and identify its key topic;*

- *Skim the text and identify its structure;*
- *Read the text title and guess the main idea of the text.*

Mətnin əsas məzmunun başa düşülməsinə xidmət edən çalışmalar mətnin məzmunu, onun strukturu, məna daşıyıcılarının müəyyən edilməsi üzərində görülən işlərə əsaslanır.

- *Read the text once again and choose the title for the text;*
- *Read the text and underline all the topic sentences of all the paragraphs;*
- *What is the main idea that is rendered by the author?*

Leksik və qrammatik vərdişlərin formalaşmasına yönəlmiş çalışmalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- *Identify the meaning of the following words in the text using their context; Check your answers with the dictionary;*
- *Identify the meaning of the use of second conditional patterns in this text. Why is it used and what is its function in the context?*

Kommunikativ çalışmalar məlumat mənbəyi olan mətnləri oxuyarkən və ya dinləyərkən dil və nitq materiallarının fəal şəkildə istifadə edilməsinə yönəlmişdir. Yazılı mətnin kommunikativ əhəmiyyətli komponentlərinin istifadəsi verilmiş nitq materialının geniş şəkildə tətbiqini ehtiva edən çalışmalar əsasında və koqnitiv bacarıqların səviyyəsinin artması zəminində baş verir:

- *Expand the given statement;*
- *Summarize the text in one sentence/in one paragraph;*
- *Explain the meaning of the term;*
- *Ask and answer questions about the text;*
- *Analyze the key factors that influence;*
- *By drawing on the three texts, provide an overview of the key reasons why;*
- *Do you agree or disagree with the author of the text/why?*
- *Evaluate the point of view of the author of the text;*

- *What is your own attitude to the given problem and how it is different/similar to the text author's point of view?*

Bu mərhələdə informasiya mənbəyi kimi müxtəlif mətnlərlə işləyərkən biliyin ötürülməsi və transformasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, biliyin ötürülməsi üzrə çalışmalara nümunə kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

- *read and summarise the text*
- *read and explain the main idea of the text*
- *read and identify the key factors of spring water sales.*

Biliyin transformasiyası üzrə çalışmalara (dilöyrənənin şəxsi mövqeyi/fikri nəzərə alınmaqla məlumatın ötürülməsi mətnə veriləndən fərqli olaraq yeni məlumata çevrilir) aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

- *read the text and evaluate the strength of the main conclusion of the author*
- *read the text and identify any biases or unsupported assumptions.*

Yazılı nitqin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində digər nitq fəaliyyəti növlərinin rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq tədqiqat işimizdə yazılı nitq fəaliyyətinin aparıcı rolu ilə nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə üstünlük vermişik. Dilöyrənən əvvəlcə orijinal mətnin mənasını və strukturunu mənimsəyir, sonra bu, xarici dildə yazı bacarıq və vərdislərinin formalaşması üçün əsasə çevrilir. Bunun üçün aşağıdakı növ çalışmalardan istifadə edilir:

- find the main idea of the text and examples supporting this idea;
- identify problem-statement, thesis statement, supporting evidence, rebuttals;
- identify 10 key words and write a one sentence summary of this text using the 10 words;
- write a summary by drawing on the three texts.

Ümumiyyətlə, tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə yönələn çalışmalarda qəbul edilən məlumatın tənqidi qiymətləndirilməsinin vacib olduğunu nəzərə çatdırır.

Ex. From the texts below choose one that can serve as a conclusion to an essay on the statement:

‘Is the internet bad for young people?’

a) To conclude, the internet focused on the negative effects, it in no way means that we are undermining the importance of internet in our lives. It is for us to decide whether we use technology for the betterment of our lives or put it to unabated abuse. Children may not be mature enough to understand this, but us as parents, teachers and guardians need to ensure that we inculcate the right behaviour in our children. Lastly, we have to take the responsibilities to guide our children to use internet wisely and ensure them to get right information from internet.

b) On the whole, Internet is very useful for everyone. It is the superhighway of information. The cost of Internet has been reduced over-time. The cost of the computer system, modem and other associated hardware is also likely to come down. In case computer system is not available, one can browse internet over the mobile phones.

c) To sum up, spending time on the internet can have a negative impact on young people, but it also has many advantages. Personally, I think the internet is an incredible tool and the benefits of internet access outweigh the dangers. However, we should be careful not to use the internet excessively.

2. *Analitik esse janrında yazılı nitqin formalaşmasına xidmət edən mənanın çıxarılmasına kömək edən çalışmalar.* Analitik esse janrı dilöyrənəndən müəyyən məsələ və ya problem ilə bağlı öz fikrini bildirməsini tələb edir. Öz fikrinin əsaslandırılmış ifadəsi biliyin transformasiyası prosesində mühüm xüsusiyyətdir, lakin öz fikrinin ifadəsi yaradılan mətnin linqvistik və ritorik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

- *Why do students write essays when they study at university?*
- *What are the main features of an essay? Why is it so?*
- *What does it mean to “give your point of view” in an essay?*
- *Is it important to give your opinion in your essay? Why?*
- *What are the key elements that substantiate your “opinion”?*

- *Will you write your essay in Azerbaijani and in English in a similar/different way? Why?*
- *Can you give any examples of linguistic differences/similarities of writing an essay in Azerbaijani versus in English?*
- *Can you give any examples of rhetorical differences/similarities of writing an essay in Azerbaijani versus in English?*
- *Can you give any examples of differences/similarities of writing an essay in Azerbaijani versus in English?*

3. *Yazılı mətn yaratmaq üçün ümumi bacarıq və vərdişlərin inkişafına yönəlmiş çalışmalar.* Bu mərhələdə yazılı nitq məlumatın ötürülməsi formaları, sözlərin məzmununa uyğun gələn və onu əks etdirən dil formalarının seçilməsinə diqqət yetirilir. Burada dilöyrənənlər tərəfindən leksik və qrammatik vahidlərin mənimsənilməsi üçün istifadə edilən dil çalışmaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir: onların seçilməsi, digər leksik vahidlər ilə birləşməsi, sinonimlərin əvəzlənməsi və s. Leksik vərdişlərin formalaşdırılması üçün aşağıdakı yazılı çalışmalardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- leksik vahidlərin mənalarının açılması (Match the words and their definitions, identify the meaning of these words by the context...);
- sözyaratma;
- sinonim və antonimlərin müəyyən edilməsi;
- sözlərin birləşmə yaratması.

Fill the gaps with the right transition words from the box.

- a) _____Dean was not particularly rebellious at school, he played insurgent roles in films.
- b) _____we can't usually choose our relatives or bosses or teachers, we can choose our friends.
- c) We are all unique in many ways; _____what each of us means by 'a good sense of humour' is different.

d) He is very lazy and inactive when he's at home; ___he is obedient and helps his parents when it's necessary.

e) Pupils move apart when they grow up; ___they lose the sense of a shared interest when they start working in different fields.

f) Jane joined an amateur dramatics club; ___she met lots of new friends.

g) A relative is a person you're biologically related to, or who has married someone you are biologically related to, or has been adopted by someone you're biologically related to. ___it's someone in your family.

Cədvəl 2.

thus	accordingly	whereas	although	in short	consequently
------	-------------	---------	----------	----------	--------------

Qrammatik vərdislərin formalaşdırılması üçün (qrammatik forma və funksiyaların mənimsənməsi) aşağıdakı çalışmalardan istifadə ediləsinə üstünlük verilir:

- tanışlıq;
- izahetmə;
- təcrübə əsasında möhkəmləndirmə (Fill in the gaps, fill in the gaps and use correct verb tense, transform the sentence and use past perfect).

Dil çalışmaları ilə yanaşı təqdim etdiyimiz çalışmalar dil materialının təcrübə əsasında möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu cür çalışmalar yazılı nitqin məzmununa uyğun olan dil formalarını müəyyən etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

- *Expand the given statement;*
- *Make up your own questions and ask your partner;*
- *Answer your partner questions and use the topic vocabulary.*

Q.V.Yelizarov məntiq, ardıcılıq və əlaqəlilik xüsusiyyətlərinə söykənən yazılı mətnləri yaratmaq bacarığını formalaşdırmağın vacib olduğunu qeyd edir [14]. Bu baxımdan cümlə, abzas və paraqrafdan istifadə etməklə yazılı mətnlərdə ayrı-ayrı ifadələri və söyləmələri birləşdirməyi öyrədən çalışmalara da üstünlük verilməlidir.

- *Put the given sentences in the logical order;*

- *Join the parts of sentences by using different linkers (cause-effect, enumeration, compare/contrast);*
- *Fill in the gaps in the text with suitable connectives;*
- *Put the given paragraphs in the logical order.*

Ex. In the text below you can see an introductory part of an essay on the statement ‘Is money the most important thing?’ Put the sentences in the right order:

a) Some years ago, other important things were to spend quality time with the family, talk to each other in order to be always together and be informed about what is happening to the most important people in the society: your family.

b) People do not realize that we can find more things which are more important for our lives and happiness.

c) Nowadays, we are living in a world where everything turns around money and luxury.

d) To different people money is important in many ways. Without money people cannot live healthy. You need money to buy food, clothing, and personal hygiene products.

Read the essay below. Fill the gaps using words in the box. Divide the text into paragraphs according to the following plan:

- make an introduction (state the problem);
- express your personal opinion and give 2-3 reasons for your opinion;
- express an opposing opinion and give 1-2 reasons for this opposing opinion;
- explain why you don't agree with the opposing opinion;
- make a conclusion restating your position.

A day-off is the best time to relax and do nothing.

Every time people have a day-off it is difficult to decide what to do. ___ that you should let your brain and body to have rest and do nothing. ___ are sure that leisure time is an opportunity to do various activities and develop your mind. I consider the best to rest is to change activities____, the way you spend your day-

off depends on how hard you work____, one can have very busy schedule at work; you leave early in the morning and come back home late in the evening. In my opinion, this is not an excuse for lying on a sofa and watching TV during your day-off. First, whatever hard your work is your leisure activities should help you to recharge your batteries and to cheer up____, you may go to a swimming pool, do some extreme sport, go to the countryside and ride a bicycle there. Then, you should not let your brain stop developing. For this reason, it is necessary to visit new places, meet new people, and do everything that can broaden your mind. For instance, you can go to some concert or visit a museum____, people cannot always be active and stay without any rest. That is why we should change activities from more turbulent to more tranquil. Otherwise, our organism will not bear the pressure and we can have a nervous breakdown. Under these circumstances it is important to do less physical activity during spare time.

_____I am not agreeing with this opinion as people have a possibility to get enough sleep at night and to feel themselves refreshed in the morning. While during your day-off you can listen to music, read a book and so on. All things considered; leisure time is a valuable part of everybody's life so it should not be spent in vain. _____, people should get more information, ideas and inspiration by having an active day-off.

Abzasın qurulması yazılı mətnin struktur və məna kəsb edən vahididir. Abzasa üç mühüm komponentdən ibarətdir: giriş sözü (topic sentence), cümlənin əsas fikrini inkişaf etdirən (supporting sentence) və nəticə (concluding sentence).

Giriş abzası oxucunu ümumi mövzu ilə tanış edərək esseni sonadək oxumağa sövq etmək üçün onda müəyyən maraq oyatmağa xidmət edir. Növbəti hissə yazıcının öz məqsədinə yaxınlaşmasına kömək edir və o, təsvir etmək, məlumatlandırmaq, müqayisə və qarşılaşdırma aparmaq, öz fikrini əsaslandırmaq kimi vacib məqsədləri reallaşdırmağa nail olur. Bu abzasın nəticə hissəsinin məqsədi irəli sürülmüş və əsas hissədə inkişaf etdirilmiş fikirləri ümumiləşdirilmiş şəkildə müzakirə etməklə sona çatdırmaqdır.

- *Read the paragraph and underline the topic sentence and the concluding sentence;*
- *Read the given paragraph. Is it a strong paragraph? Why?*
- *Arrange the given sentences to make a paragraph;*
- *Match topic sentences with the paragraphs below.*

From the texts below choose one that can serve as an introduction to an essay on the statement:

‘Should there be a division of male and female sports?’

a) The most general association people have about cheerleading is entertainment. Some people express a doubt about the fact that cheerleading is a sport. Otherwise, when someone asks a cheerleader what this activity is, they will get a straightforward answer: it’s a sport. I am sure that cheerleading is a sport rather than just an entertainment.

b) Some 40 years ago, women and girls were close to being virtually deprived of the opportunity to play sports in universities, colleges, high schools and junior high schools. Some people claim that there should be different requirements for men and women in sports, while others argue that sport is not for women at all as it is stressful and sometimes dangerous. In my opinion, both men and women should participate in sports as it makes us strong physically as well as morally.

c) Millions of people play sport every day, and, inevitably, some suffer injury or pain. Most players and spectators accept this risk. Some people would like to see dangerous sports such as boxing banned. They say that some sports are nothing but an excuse for violence. Others argue that some people argue that the players can choose to participate. In my opinion, dangerous and violent sports should be banned for people not to do harm to their health.

4. *Analitik esse janrında yazılı nitq söyləminin yaradılması prosesində dilöyrənənlərin müstəqilliyinin təmin edilməsi məqsədilə yazılı mətnləri tərtib etmək bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasına yönəlmiş çalışmalar.* Yazılı nitqin inkişafına yönəlmiş çalışmalara müəllim tərəfindən nəzarət edilir. Müəllim giriş cümlənin (topic sentence) quruluşuna, əsas fikrin inkişaf etdirilməsinə, yazılı mətnin

dil tərtibatına nəzarət edir, abzasın quruluşunu, leksik və qrammatik vasitələrin işlədilməsini və koheziya vasitələrini izah edir. İdarə olunan yazılı nitq müəllimin çalışmaları və təlim materialları, yazılı mətnin forma və məzmunu vasitəsilə prosesə nəzarət etdiyi çalışmalar əsasında formalaşır.

Task 1. Write a paragraph and compare/contrast spring water industry in the USA and Azerbaijan. Use the 3 given articles to develop your answer. Remember that it is important to support your point of view with relevant examples and evidence.

Topic sentence: _____

Supporting idea 1: _____

Evidence, example: _____

Supporting idea 2: _____

Evidence, example: _____

Supporting idea 3: _____

Evidence, example: _____

Concluding sentence: _____

Task 2. Write a paragraph and use specific reasons to support your opinion about the responsibility of children in household tasks. Remember that it is important to support your point of view with relevant examples and evidence.

Topic sentence: _____

Supporting idea 1: _____

Evidence, example: _____

Supporting idea 2: _____

Evidence, example: _____

Supporting idea 3: _____

Evidence, example: _____

Concluding sentence: _____

5. *Esse janrında yazılı mətni yaradarkən bacarıq və vərdişlərin əks etdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar. Xarici dildə yazılı nitqin öyrədilməsi zamanı yaranan əks əlaqənin formalaşması özündə dörd mərhələni ehtiva edir ki, birinci*

mərhələdə dilöyrənənlər yazı təcrübəsi qazanır, yazı prosesini və yazılı mətnə qoyulan tələbləri, əks əlaqənin rolunu başa düşürlər.

Məsələn, “write an essay and answer the question...” Bu mərhələdə qarşıda duran məqsəd mövcud təcrübə və bacarıqlar əsasında yazı təcrübəsi əldə etmək imkanı yaratmaqdır.

Əldə edilmiş yazılı nitq təcrübəsini müşahidə və təhlil edərkən dilöyrənənlər qazandıqları əvvəlki təcrübə əsasında öz fəaliyyətlərini müşahidə etməyi və yazılı nitqini təhlil etməyi öyrənirlər.

Məsələn: “Analyze your essay and draw on the lecture input about the discourse and genre theory”.

Bu mərhələnin əsas məqsədi esse janrında mətnin mühüm cəhətlərini müəyyən edərək, mühazirə zamanı əldə edilmiş bilikləri aktivləşdirmək və yaradılmış mətnə tətbiq etməkdir.

Növbəti mərhələdə əvvəlki mərhələ əsasında yeni ideyalar formalaşır və onların yazı fəaliyyətinə düzəlişlər edilir. Dilöyrənən əldə etdiyi təcrübə çərçivəsində yazı fəaliyyətini tənzimləmək barədə qərarlar qəbul etməyi öyrənir, yazı fəaliyyətində yeni anlayışları, məqamları dərk edir və təcrübə əsasında bilik və bacarıqlar mənimsənilir.

Məsələn: *Analyze your essay and draw on the lecture input about the discourse and genre theory, contrastive rhetoric. Use your notes on the content and the form of your essay and revise your essay.*

Son mərhələdə yazı fəaliyyəti yeni şəraitdə həyata keçirilir, yeni problem situasiyası və qəbul edilmiş qərarların nəticələri, onların yazı fəaliyyətinin uğuru və yaradılmış yazılı mətn qiymətləndirilir.

Məsələn: “Write an essay and answer the question...”

Bu mərhələnin vəzifəsi yazıda yeni təcrübə qazanmaq və işinizin uğurunu qiymətləndirmək imkanı verməkdir. Bu növ çalışmalar yazı fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif strategiyaların mənimsənilməsi, yazı fəaliyyətinin məqsədyönlü və şüurlu idarə edilməsi və yazı bacarıqlarının mənimsənilməsi üçün təlim fəaliyyətləri vasitəsilə (özünü) əks etdirmə bacarıqlarını formalaşdırır, yeni

bilikləri və mövcud təcrübələri aktivləşdirir, nəticələr çıxarmağa və nəticə etibarlı ilə yazı bacarıq və vərişlərinin formalaşmasını təmin edir.

2.3 Yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına dair eksperimental təlimin təşkili və nəticələrin təhlili

Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələri arasında aparılan sorğuların nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, ingilis dilini öyrənən tələbələr əksəriyyətinin dilə yiyələnməkdə tələb olunan dörd bacarıqdan biri olan yazmaq bacarığına yiyələnməkdə çətinliklə üzləşdiklərinin şahidi oluruq. Oxu, dinləmə və danışmaq zamanı əldə olan məlumat və biliklərdən nəticə etibarlı ilə yazı fəaliyyətində yararlanmaq ehtiyacı yaranır. Odur ki, yazılı nitq fəaliyyəti zamanı özünü büruzə verən çətinliklərə bu prosesə cəlb olunan tələbələrin fikir və ideyalarını sözlərlə ifadə edə bilməmələri və ya ümumiyyətlə yazmağa fikirlərinin olmamasını aid etmək mümkündür.

Apardığımız müşahidələrdən gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, yazılı nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən materialların seçilməsində və kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında eksperimental tədrisin rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Üç mərhələdən ibarət olan eksperimental tədrisin birinci mərhələsi müəyyənədiçi mərhələ adlanır. Eksperimentin müəyyənədiçi mərhələsinin vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinin yazılı nitq vərdişlərinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək;
2. Tələbələri yazılı nitq fəaliyyətinə cəlb etmək üçün onların maraq dairəsini təhlil etmək;
3. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında istifadə olunan tədris materiallarının tələbələrin yazılı nitq fəaliyyətinin formalaşmasında fəallığını təhlil etmək;

Qoyulan məqsəddə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri icra etmək nəzərdə tutulur:

- 1) eksperimentdə iştirak edən nəzarət və eksperiment qruplarının təyin edilməsi;

- 2) müəyyənedici ekspert qrupunun təyin edilməsi;
- 3) eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin sosiomədəni səriştəsinin hazırkı səviyyəsinin təyin olunmuş əsas meyarlar üzrə yoxlanılması;
- 4) müəyyənedici eksperimentin nəticələrin təhlili.

2021-ci il noyabr ayında Azərbaycan Dillər Universitetində Təhsil fakültəsinin nəzdində 226 a/b və 220 a/b qrup birləşmələrində (ümumi tələbə sayı 32 nəfər) eksperimental təcrübə aparılmışdır. Eksperimental təcrübənin aparılması və ona nəzarət 226 a/b və 220 a/b qrupları üzrə təyin edilmişdir.

Eksperimentin müəyyənedici mərhələsində təcrübə aparılan qruplar əsasında nəzarət və eksperiment qrupları təyin olundu. 16 tələbə nəzarət qrupunda və 16 tələbə eksperiment qrupunda müəyyən edilmişdir. Ümumilikdə, eksperimentdə 32 tələbə (hər qrup birləşməsində 16 tələbə olmaq şərti ilə) iştirak etmişdir. Eksperimental qrup birləşmələri şəklində 226a/b və 220a/b qismində təyin edilmişdir. Eksperimentin müəyyənedici mərhələsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əsasən həyata keçirilmiş yoxlama və qiymətləndirmədən əldə etdiyimiz göstəricilər tələbələrin bilik səviyyəsini və yazılı nitq bacarığını müəyyənləşdirməyə, yoxlama və qiymətləndirmənin obyektiv həyata keçirilməsinə imkan verir.

Kəmiyyət göstəricisi tələbələrin ünsiyyət prosesində mənimsəmiş olduqları leksik və frazeoloji vahidlərin, atalar sözü və zərbi-məsəllərin situasiyaya uyğun tətbiq etmək, qrammatik struktur və tərkiblərdən düzgün istifadə etmək bacarığının səviyyəsini əks etdirir.

Keyfiyyət göstəricisi tələbələrin onlara verilən yazılı nitq çalışmalarını yerinə yetirərkən göstərdikləri fəallıq, təqdim olunan materiallara münasibətini, ideya və mövzuların müzakirəsində fikir və mövqelərini müstəqil və sərbəst şəkildə çatdırmaq bacarığının səviyyəsini göstərir.

Eksperimentdə tələbələrin maraq dairəsinə uyğun olaraq mövzular seçilir və onlar ətrafında esse nümunələri tələbələrlə müzakirə olunur. Daha sonra həmin mövzu üzrə esse yazmaları tələb olunur.

Bu zaman tələbələrin qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün onlara təqdim etdiyimiz beş esse mövzuları üzrə seçim azadlığı verildi. Onlara, ilk öncə, essenin girişi, əsas hissəsi və yekunu barədə, həmçinin mətn daxilində durğu işarələrindən düzgün istifadə qaydaları və cümlələrin məntiqi və məna baxımından bağlılığının gözlənilməsinin vacibliyi haqqında məlumat verildi. Yazıya başlamazdan öncə tələbələrin seçdikləri mövzu barədə məlumatlılığını artırmaq məqsədilə digər üsullardan da yararlanmağa imkan yaradıldı. Belə ki, seçdikləri mövzudan öncə onlara müəyyən müddət çərçivəsində sərbəst yazı üçün vaxt vermək qərarına gəldik, çünki qrammatik qaydaların tələblərini, situasiyayönümlü sözlərin seçimini düşünmədən müəyyən etdikləri ideya ətrafında düşünmələrinə imkan verən sərbəst yazının imkanlarından faydalanmaq öz səmərəliliyini büruzə verir. Bu cür yanaşma onlara yalnız yazı yazmaq məqsədilə deyil, həmçinin mövzu ətrafında diskussiya aparmaq və ya ideyalarını formalaşdırmaq bacarığına yiyələnmək üçün əhəmiyyətli hesab olunur.

Bu mərhələdə kəmiyyət göstəricisi olaraq tələbələrin yazılı nitq fəaliyyəti zamanı cümlə quruluşu, sözün leksik mənası, ifadə və söz birləşmələrinin dil qaydalarına uyğun olaraq işlədilməsi müəyyən edilmişdir. Keyfiyyət göstəricisi kimi tələbələrin yazdıqları esse mövzusunu nə dərəcədə qavramaqları əsas götürülmüşdür. Bu mərhələnin sonunda tələbələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müqayisəsi əsasında nəticə aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

Cədvəl 3.

Göstəricilər	NQ №1	EQ №1	NQ №2	EQ №2	NQ №3	EQ №3	NQ №4	EQ №4
Kəmiyyət göstəricisi	33,2%	41,4%	23,2%	25,4%	39,2%	37,7%	40,7%	29,7%
Keyfiyyət göstəricisi	30,3%	38,2%	20,6%	22,8%	37,6%	35,2%	38,3%	25,3%

NQ – Nəzarət qrupu;

EQ – Eksperiment qrupu

Cədvəldə müəyyənedici mərhələdə eksperiment və nəzarət qrupları üzrə əldə edilmiş nəticələrin müqayisəli təhlili eksperimentin ilkin mərhələsində iştirak etmiş eksperiment və nəzarət qrupuna daxil olan tələbələrin yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında xüsusi rola malik materiallardan istifadə bacarıqlarının təxminən eyni səviyyəni təşkil etdiyinin deməyə əsas verir.

Eksperimentin növbəti mərhələsi kimi öyrədici mərhələdə müasir təlim metodlarının köməyi ilə tələbələrin yazılı nitq vərdişlərinə nə dərəcədə yiyələnmələri üzrə araşdırma aparılmışdır.

Eksperimentin yoxlayıcı mərhələsində qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

- 1) eksperimentin öyrədici mərhələsində əldə edilmiş nəticələrin yoxlanılması;
- 2) əldə edilmiş nəticələr əsasında öyrədici eksperimentin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- 3) eksperimentin ümumi nəticələrinin sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edilməsi.

Tələbələrin yazılı nitq vərdişlərini obyektiv qiymətləndirmək üçün onlardan nümunədən və aşağıdakı ifadə və birləşmələrdən istifadə etməklə dialoq qurmaları tələb olunmuşdur.

- George, what`s your usual range of responsibilities at home?
- Mostly, tidying the house. I do it once a week, quite willingly. Beat the carpet, get rid of the dust, wipe the floors and do the laundry. It`s really hard physical work, so I think that it should be done by men.
- Good lad, that`s a real man talking! What about the cooking and washing up?
- It isn`t one of my usual jobs, it`s my wife`s one, but if I have to, I can easily make a simple meal. Say, coffee and maybe a fried egg and wash up afterwards. And what about you, Sam?
- You know, once I made my own dinner — that was something awful. Because I can`t really cook. And as for washing up — I hate it!
- Well, in that case I`m a clear winner in the domestic skates. I can also take out the rubbish, mend a fuse and do some other chores around the house.
- Maybe you are right.

Cədvəl 4.

usual range of responsibilities at home, tidy the house, get rid of the dust, to do the laundry, hard physical work, cooking and washing up, one of one`s usual jobs, to make a simple meal, to take out the rubbish, to mend a fuse, to do some chores around the house

Aşağıdakı situasiyanı oxuyub suallara cavab verərək ata və uşaqların problemini müzakirə edin və esse yazın.

The generation gap is the difference in ideas, feelings and interests between

older and younger people, especially considered as causing a lack of understanding.

1. When do children start feeling the difference in ideas and interests between them and their parents?

2. Do you think the generation gap is a natural phenomenon? Why?

3. Explain the following words which belong to Janush Korchak: «There are no children — there are people, but with their own thoughts, their own source of experience, their own desires and feelings».

4. Do you think it is necessary for young people to find a mutual language with adults? Why?

5. Is it necessary to respect elderly people?

6. Do you want to be independent?

7. Do you have problems of misunderstanding with your parents?

Aşağıdakı atalar sözləri və sitatları şərh edərək onların Azərbaycan dilində qarşılığını verin. Atalar sözlərindən (sitatlardan) istifadə edərək situasiya qurun.

- a) 1. It`s easy to govern a kingdom but difficult to rule one`s family.
 2. Man is the head of the family, woman the neck that turns the head.
 3. If the family is together the soul is in the right place.
 4. Every family has its black sheep.

- b) 1. «The happiest moments of my life have been the few which I have passed at home in the bosom of my family». (Thomas Jefferson)
2. «There are secrets in all families». (George Farquhar)
3. «A man`s family sets him apart from all other living creatures — only man stands with his children from first to last, from birth to death, and to the grave».
4. «Call it a clan, call it a network, call it a tribe, call it a family. Whatever you call it, whoever you are, you need one». (Jane Howard)

Cədvəl 5.

Eksperimentin yoxlayıcı mərhələsinin nəticələri

Göstəricilər	KQ №1	EQ №1	KQ №2	EQ №2	KQ №3	EQ №3	KQ №4	EQ №4
Kəmiyyət göstəricisi	37,6%	50,5%	28,4%	36,7%	44,2%	49,5%	42,1%	38,3%
Keyfiyyət göstəricisi	32,3%	47,1%	22,8%	33,1%	38,4%	36,4%	39,2%	39,9%

Eksperimental tədrisin öyrədici mərhələsi başa çatdıqdan sonra eksperimentin sonuncu mərhələsi kimi yoxlama və qiymətləndirmə mərhələsi həyata keçirilmişdir. Eksperimentin bu mərhələsinin keçirilməsinə müəyyənədicə mərhələdə iştirak etmiş eksperimental və nəzarət qruplarının tələbələri iştirak etmişdir.

Əldə edilmiş nəticələrin müqayisəli təhlili ümumi şəkildə aşağıdakı cədvəldə təqdim edilmişdir:

Cədvəl 6.

Eksperimentin müəyyənədicə və yoxlayıcı mərhələlərinin nəticələrinin müqayisəsi

	Kəmiyyət göstəricisi								Keyfiyyət göstəricisi							
	NQ №1	EQ №1	NQ №2	EQ №2	NQ №3	EQ №3	NQ №4	EQ №4	NQ №1	EQ №1	NQ №2	EQ №2	NQ №3	EQ №3	NQ №4	EQ №4
Eksp. əvvəl	33,2%	41,4%	23,2%	25,4%	39,2%	37,7%	40,7%	29,7%	30,3%	38,2%	20,6%	22,8%	37,6%	35,2%	38,3%	25,3%
Eksp. sonra	37,6%	50,5%	28,4%	36,7%	44,2%	49,5%	42,1%	38,3%	32,3%	47,1%	22,8%	33,1%	38,4%	36,4%	39,2%	39,9%
Fərq	4,4%	9,1%	5,2%	11,3%	5%	11,8%	1,4%	8,6%	2%	8,9%	2,2%	10,3%	0,8%	1,2%	0,9%	14,6%

Cədvəl 6-də eksperimentin aparıldığı qruplar arasında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin nəticələrində müəyyən fərqlər müşahidə edilir.

Tədqiqatın məqsədi aşağı kurs tələbələrində yazılı nitq bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsinin ölçülməsini və müəyyən tədqiqat vəzifələrini yerinə yetirdikdən sonra qiymətləndirmənin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Eksperimentdə ingilis dilinin tədrisi zamanı istifadə edilmiş müxtəlif üsullar tələbələrə ünsiyyət prosesində müxtəlif söz və ifadələr, atalar sözləri və məsəllərdən düzgün istifadə etməyə, situativ qrammatikanın qaydalarına söykənərək dil vahidlərini tətbiq etməyə, fikirlərini yazı prosesində sərbəst ifadə etməyə kömək edir.

Təcrübə göstərir ki, eksperimentə cəlb olunan qrupdakı tələbələrin yazılı nitq prosesində yazı vərdişlərinə yiyələnmələri istiqamətində müsbət xarakterli dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Onlar ingilis dilindən istifadə etməyi bacarsalar da, yazılı nitq fəaliyyətində yazı texnikasını düzgün tətbiq etməyi lazımi səviyyədə bacarmırdılar.

Beləliklə, aparılan eksperimentin tələbələrdə yazılı nitq bacarığı səviyyəsinə müsbət təsir etdiyini və gözlənilən nəticənin əldə olunması ilə razılaşmaq mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, eksperimentin bütün mərhələlərində tələbələrin hər birinin bu eksperimentdə fəal iştirak etmələri onların eksperimentə böyük həvəs və maraq göstərmələri ilə izah oluna bilər.

NƏTİCƏ

Araşdırmalar göstərir ki, nitq fəaliyyəti növlərindən biri kimi dilöyrənənlərin yiyələnməli olduğu yazı bacarıq və vərdişlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi çox mürəkkəb prosesdir. Yazı insanların öz fikirlərini bir-birilərinə çatdırmaq üçün istifadə etdikləri gözlə görünən qrafik işarələr sistemi kimi çoxplanlı, geniş və hərətərəfli prosesdir.

Yazı təlim vasitəsi kimi insanın düşüncə tərsini, fikir yürütmək qabiliyyətini əks etdirir. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmaq və özünü təsdiq etmək bacarığı kimi yazı bacarığı çox çətinliklə formalaşır. Yazı qrafik işarələr sistemindən istifadə edərək insanların ünsiyyət qurmasına imkan yaradan mürəkkəb nitq bacarığı hesab edilir. Yazılı nitq şifahi nitq mexanizmlərindən istifadə edərək ifadə olunan fikrin qrafik forma şəklində uzun müddət saxlanılmasını və məlumat mənbəyi kimi istifadə olunmasını təmin edir.

İstənilən dildə ünsiyyət prosesinin yazılı və şifahi formalarının digər nitq fəaliyyəti növləri ilə birlikdə həyata keçirilməsinin zəruriliyi xarici dillərin tədrisi prosesində oxumaq, danışmaq, eşidib-anlama kimi dil bacarıqları ilə yanaşı mükəmməl yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini bir tələb kimi qarşıya qoyur.

Bu baxımdan, ingilis dili dərslərində aşağı kurs tələbələrinin qarşısında durduğu əsas vəzifə ünsiyyət prosesi təmin etmək üçün şifahi ya yazılı nitq vərdişlərinə yiyələnmək, akustik (şifah) və qrafik (yazılı) yolla qarşılıqlı surətdə bir-birini başa düşmək bacarıq və vərdişlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir.

Apardığımız araşdırmalar əsasında əldə olunan nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xarici dildə yazılı nitqin tədrisi və yazı bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması kommunikativ və struktur elementlərinin rabitəli nitqə qarşılıqlı əlaqəsinə və nitq nümunələrinə əsasən həyata keçirilməsi vacibdir. Yazılı nitq fəaliyyətinin təşkili zamanı onun tematikasının, informativliyinin, problem xarakterli olması və ümumiyyətlə, yazının qrammatik cəhətdən təşkilinə və üslubunun nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Yazılı nitqin düzgün formalaşdırılması daxili nitq sayəsində həyata keçir. Bu, o deməkdir ki, informasiyanın yazı şəklində təqdim olunması üçün daxili nitqin rolunu və əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Yazı prosesində yazdığımız informasiyanı özümüzdən asılı olmadan səsləndirməyimiz mürəkkəb proses kimi yazı bacarığının yaradılmasının bir çox mexanizmlərin fəaliyyətini tənzimlədiyini göstərir.
3. Yazılı nitq dilöyrənənin nitq səriştəsinin bir növ göstəricisi kimi onun əldə etdiyi bacarıq və vərdişlərin yazılı mətn nümunələrində obyektiv şəkildə əks olunmasıdır. Yazı tələbələrin leksik və qrammatik vərdişlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, həmçinin həmin vərdişlərin inkişaf etdirir və nəticə etibarlı ilə həmin bacarıqların tətbiqi sayəsində yazı fəaliyyəti yaradıcı prosesə çevrilmiş olur.
4. Yazı metodoloji baxımdan yazılı nitq sistemindən fərdin istifadə etmək bacarığının formalaşması prosesinin sistemli şəkildə təşkilidir, nitq fəaliyyəti prosesində aktuallaşır. Mürəkkəb çoxcəhətli proses kimi yazı yazılı nitq sistemi, nitqin yazılı forması və ya yazı fəaliyyəti, yazılı dil materialı və nəhayət, yazılı ünsiyyət forması, kommunikasiya kimi nəzərdən keçirilir.
5. Yazının ən böyük praktik əhəmiyyəti dilöyrənənlərdə müxtəlif növ modellərin, nümunələrin yaddaşda uzun müddət qalmasına təsir göstərməsidir.
6. Üzvü şəkildə bir-birinə bağlı olan şifahi nitqlə yazılı nitq kommunikativ xarakter daşıyır və bu fəaliyyətlər üçün tələb olunan bacarıq və vərdişlər bir-birini şərtləndirir.
7. Bacarıq insanın əvvəldən əldə etdilən bilik və vərdişlərin köməyi ilə həllini tapan idrakı imkanlarının ictimai xarakteri, hərəkətləri icra etmək üslubudur. Bacarıqlar verilən tapşırıqların köməyi ilə formalaşdırılır və dəyişmiş şəraitdə özünü büruzə verir. Bacarıq insana vərdişi situasiyalara uyğunlaşdırmağa, onu dəyişdirməyə, vərdişləri asanlıqla birləşdirməyə və ardıcıl hərəkətlər sistemi yaratmağa imkan verir.

8. Xarici dildə yazılı nitqin mənimsənməsinə təsir edən xüsusiyyətlərdən mühüm amillərdən biri kimi interferensiya prosesini göstərmək lazımdır. Yazılı nitq prosesində ana dilinin xarici dilə təsiri dil normalarının pozulmasına səbəb olur və xarici dilin ana dilinin təsirinə məruz qalması interferensiya ilə nəticələnir.
9. Qeyd edilən çalışma növlərini təhlil edərək tədqiqat işimizdə xarici dilin mənimsənməsinə, o cümlədən yazı vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edən motivasiyaedici, koqnitiv, davranış xarakterli və mənanın çıxarılmasını nəzərdə tutan çalışmalardan ibarət çalışmalar toplusunu təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.
10. Yazılı çalışmalar əsasən keçilmiş materialın (fonetik, leksik, qrammatik) möhkəmləndirilməsinə və mənimsənilmiş biliklərin yazılı formada yoxlanmasına xidmət edir. Sonra isə çalışmaların növündən (işin xarakterindən) asılı olaraq dilöyrənənlər müxtəlif bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) Azərbaycan dilində

1. Həmzəyev M. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003, 280 s.
2. Mehrabov A. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı, 2012.
3. Nuriyev Y.A. Xarici dilin mənimsənilməsinin səmərəliliyini təmin edən bəzi amillər // Elmi xəbərlər, №3. Bakı, 2019, s.72-78
4. Səfiquliyev Ş.Ə. Xarici dildən şifahi nitqin inkişafında yazının rolu. Bakı, 1970.
5. Veysova Z. İbtidai və orta məktəblərdə fəal təlim metodlarının tətbiq edilməsi, UNICEF, Bakı, 2002.
6. Yunusov D.N. Xarici dilin tədrisi: problemlər və mülahizələr. Azərbaycanda xarici dillər. 2/2007, s.82-88.

b) Rus dilində

7. Амирова Т.А. К истории и теории графемики. М.: Наука, 1977. 170 с.
8. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языком. - М.: Просвещение, 1965. -с.99-118.
9. Бодуэн де Куртэне И.А. Избранные труды по общему языкознанию. - М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1963.
10. Выготский Л. С. Мышление и речь. М.: Лабиринт, 2008. 352 с.
11. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М., Аркти, 2003, 165с.
12. Гез Н.И. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982, 373с.
13. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Б., 2001, 314с.
14. Елизарова Г. В. Языковая картина мира как компонент ситуативного обучения // Лингводидактические проблемы обучения иностранным языкам: межвузовский сборник. СПб., 2001. с. 3–10

15. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку. М.: Русский язык, 1989. 223 с.
16. Зимняя И. А. Функциональная психологическая схема формирования и формулирования мысли посредством языка // Исследования речевого мышления в психолингвистике. М., 1985. с. 85–99.
17. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М.: Просвещение, 1991, -221с.
18. Казарицкая Т.А. Проблемы содержания обучения письму в языковом вузе // Методы организации обучения иностранному языку в языковом вузе / Тр. МГЛУ. М., 1999. Вып. 370. с. 63–74.
19. Каплич Л.В. Начало обучения продуктивной письменной речи в лингвистическом вузе. АКД. Моск. Гос. Ун-тет. М. 1996, 25 с.
20. Колесникова И. Л., Долгина О. А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков: Москва: Дрофа Cambridge univ. press, 2008. 431 с.
21. Лурия А.Р. Язык и сознание. Ростов н/Д, 1998. -с.260-276.
22. Мазунова Л.К. Письмо как методическая категория: Иностранные языки в школе/ Л.К. Мазунова. 2004, № 6, с. 35-45.
23. Мильруд Р.П. Методика обучения иноязычной речи // Иностр.яз. в школе. 1997, №2, с.5-11.
24. Пассов Е.И., Кузнецова Е.С. Обучение письму. Воронеж: НАУ «Интерлингва» 2002, 40 с.
25. Пиаже Жан. Роль действия в формировании мышления. "Вопросы психологии", 1965, No 6, стр. 33-51.
26. Рахманов И. В. Обучение устной речи на иностранном языке. М., 1980
27. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языком. 2ое изд. М.: Просвещение, 2003, 239с.
28. Соловова Е.Н. Обучение письму // ELT News & Views. М.: Динтернал, 2000. № 6. с. 2–15

29. Ульянова И.Г. Совершенствование умений письменной речи на иностранном языке у студентов 3-го курса языковых вузов: Автореф. дисс... канд. пед. наук: 13.00.02. СПб., 1997. 15 с.
30. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977
31. Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе: учебное пособие. Л.: Просвещение, 1977. 295 с.
32. Щубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. -М.: Просвещение, 1972, -с.177-187.
33. Щукин А. Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. М.: АСТ, 2007. 746 с
34. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. М., Филоматис, 2006, 480с.
35. Щукин А.Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. Учебное пособие для преподавателей и студентов языковых вузов. М.: Икар, 454, 2011 с

c) Ingilis dilinda

36. Ann Raimes. The writing process and process writing, Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press, 2002, p.p.315-321.
37. Anthony Seow. A centre-based approach to content writing instruction, Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press, 2002, p.p.321-328.
38. Byrne D. Teaching Writing Skills. Pearson Education Ltd, 1986.
39. Celce-Murcia M., E. Olshtein. Discourse and Context in Language teaching: A Guide for Language Teachers. CUP. 2000.
40. Dvorak Tr. Writing in the Foreign Language. in B. Wing, ed., Listening, Reading, Writing: Analysis and Application. Middlebury: 2006. pp. 45-67
41. Gillet A., Hammond A., Martala M. Successful Academic Writing. Pearson Educated Limited, 2009.

42. Gunderson L. The Effects on Teacher Modeling on Primary Writing. New York, 1998, p.p.121-129.
43. Harmer J. The Practice of English language teaching. Third Edition. Longman, 2003.
44. Hillocks G. Research on Written Composition: New Directions for Teaching Writing. Urbana, IL, 2002.
45. Ilona Leki. Academic Writing. Exploring Processes and Strategies. Second Edition, Cambridge University Press, 1998.
46. Jack C. Richards, W.A. Renandya. Ten steps in planning a writing course and training teachers of writing, Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press, 2002. p.p.306-315.
47. Kroll, B. Second language writing: Research insights for the classroom. (6th Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1997
48. Lane J., Lange E. Writing clearly: An editing guide. Boston, 1993.
49. Makundan Jayakaran (ed) Creative Writing in EFL/ESL Classrooms II. Petaling Jaya: Pearson Longman Malaysia, 2006.
50. Matsuda P. K. Contrastive rhetoric in context: A Dynamic Model of L2 writing // Journal of Second Language Writing. 1997. № 6. P. 45-60
51. Matthews Paul. Words in Place. Stroud: Hawthorne Press, 2007.
52. Omaggio A.C. Becoming Proficient in Writing. Teaching Language in Context. Boston, Mass.: Heinle & Heinle Publishers, 1996.
53. Oshima A., Hogue A. Introduction to Academic Writing. Addison Wesley, 2006.
54. Rackham J., Bertagnoli O. From Sight to Insight. The Writing Process. Seventh Edition. Thomson Corporation, 2003.
55. Richards C.K., Renandya W.A. Methodology in Language Teaching. Cambridge University Press, 2002.
56. Rivers W.M. A Practical Guide to the Teaching French. New York: Oxford University Press, 2005
57. Scrivener J. Learning Teaching. Macmillan Education, 2002.

58. Seely J. Guide to Effective Writing and Speaking Oxford University Press, 2005.
59. Spiro Jane. Creative story-building. Oxford: Oxford University Press, 2007.
60. Tan Bee Tin (ed) Creative Writing in EFL/ESL Classrooms I.Serdanh: UPM Press, 2004.
61. Tangperpoon T. Integrated Approaches to Improve Students Writing Skills for English Major Students. 2008
62. Ur Penny. A Course in Language Teaching. Cambridge University Press, 1991.
63. Widdowson H.G. Teaching a language as a communication (12th ed.) oxford: Oxford University Press. 2001.
64. Wills J. A Framework for Task-based Learning, Longman, 1996.

ç) İnternet saytlarından istifadə haqqında arayış

65. <http://esl.writingproblems./od/english>
66. <http://esl.aboutcom./od/writingandreadinginenglish>
67. <http://esl.dif.strategiesforenglishelearners>
68. <http://esl.writing/aspect/study/english>